Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 124 (15809) ◆ 1996 чылдың ◆ октябрь 24, четверг ◆ Ат салган шагы 21.30 ⇄ Садар өртээ 500 рубль.

БЕРГЕЛЕРНИ ДЕМ-БИЛЕ КАДЫ АЖЫП ЭРТЕР БИС

Чазак телеграммазы, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Байырлал-биле — республиканың Конституциязының үш чылы-биле холбаштыр Тыванын хөй националдыг чонунга сагыш-сеткилимнин ханызындан байыр чедирип тур мен. Ол Конституцияны хүлээп алганы Тыванын чаа күрүнезинин эрге-хоойлулуг баазазы, республиканың политиктиг болгаш экономиктиг улам ынайгы хөгжүлдезинин үндезини болган. Амгы үеде Тыва бүгү Россия-биле кады социал-экономиктиг ханы чаартылгаларның оруубиле бурунгаарлап турар. Ол угланыышкын-биле чорбушаан, бүгү бергелерни ажып эртеринге, хөй националдыг Россияны чечектелген күрүне болдурарынга бүзүрээр мен.

Быжыг кадыкшылды, чедиишкиннерни, аас-кежиин, даартагы хүнүнге бүзүрелди Тыванын бүгү чурттакчыларынга күзедим.

Б. ЕЛЬЦИН.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың делегей чемпиону Аяс Соянга байыр чедириишкини

Бо чылдың октябрь айда Мурнуу Көрейнин найысылалы Сеул хоорайга болуп эткен кик-боксингге делегей чемпионадынга киришкеш, тиилекчи боон, Тыванын төөгүүнде бир-ле дугаар делегей чемпиону деп бедик атты чедип ап, төрээн Тываныстың база улуг Россияны алдаржытканын дээш, Аяс сеңээ чүректиг ханызындан изиг байырны чедирдим.

Сээц тиилелгеч тыва спорттуң сайзыралының шын угланыышкынын херечилевишаан, муң-муң тыва оолдаркыстарны, ылаңгыя студентилерни болгаш школачыларны спортка хандыкшыырынче, кадык-чаагай болгаш иштики сагыш-сеткили бедик, культурлуг болурунче кыйгырып турар-дыр.

Делегей чемпиону деп атты чедип алыры дээш кызымаккай, шыдамык чоруунну көргүзүп, хөй күштү үндүргениңни демдеглеп, төлептиг болганыңа чоргаарланып, магадап тур мен. Ам-даа чаңгыс эвес удаа спортчу чедиишкиннерлиг болуруңга бүзүрээр мен.

Делегей чемпиону деп атты чаалап алыры берге а ону әдилеп, бадыткаары оон-даа нарын дээрзи улуг спортчу кижи сеңээ билдингир болбайн аан. Ынчангаш сээц спортчу чедиишкининиң бедии-биле үнелеп, бүгү талалыг деткимчени көргүзеринге беленимни илергейледим.

Хамаарышкан ажылынга, спортчу мергежилиниң улам сайзырадырынга, эш-өөрүнге үлегерлиг, чонунга биче сеткилдиг боон кеззеде арганың чатып, аас-кежикти, кадыкшылды сеңээ, өг-булецге, дөргүл-төрелдеринге күзедим!

Хүндүткел-биле,

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

«Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга немелде киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың сентябрь 12-ле хүлээп алган.

1 үүл. «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирер чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында немелдени киирер:

2 үүлдүң 1-ги пунктузун дараазында домак-биле немээр: «Тыва Республиканың Дээди Хуралының саналдар киирер дугайында шиитпирин Тыва Республиканың Дээди Хуралының сонгуткан депутаттарының санындан үштүү ийизинден эвээш эвезинин бадылааны-биле хүлээп алыр».

2 үүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

№ 629.

Красноярскиниң техниктиг университединиң башкылары Д. Е. Криволуцкийни болгаш А. И. Грушевскийни шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыванын күрүне университединиң инженер-техниктиг факультединиң баазазын тургузар болгаш Тыва Республикага кадрларны белеткээр талазы-биле ачы-хавыяалары дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаннаары болза:

Дмитрий Ефимович Криволуцкийни — Краноярскиниң техниктиг университединин «Чылдыдыга-электростанция» кафедразының профессору.

Алексей Иванович Грушевскийни — Краноярскиниң техниктиг университединиң «Автотранспорт» кафедразының эргелекчизи.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1996 чылдың октябрь 14.

Кызыл хоорай.

Кышка белеткел кандыгыл?

БҮДҮРҮЛГЕНИҢ АЖЫЛЫ СОКСАВАС УЖУРЛУГ

Кышка белеткел ажылдарынның дугайын бүгү часты, чайны, күстү төндүр, кыш эгелегиже чугаалажып турарывыс бо. Ол темага чугаа моон-даа узамдыккаш, кыжын доңуп эгелегиже чедир узамдыгар чыгыы-ла боор, чүге дээрге, кышка белеткелге база бир кол черни хөмүр-даш-биле хандырылга ээлээр дээрзин кым билбес боор. Моон мурнунда чылдарда акша-төгерик турза-даа, ооң өөртүлгезинче кичээнгей кошкап, ону озалдадып турганындан хөмүр-даш-биле хандырылгада бергедээшкиннер тургус. туяып турганы билдингир. А ам? Ам байдал шуут өскерилген болдур ийин.

Чүгле бистиң республикада эвес, а бүгү Россияның девискээринде хөмүр-даш талазы-биле айтырыгның бергеден турарын билиг бис: чүгле акшалыг кижи хөмүр-дашты садып, чүдүрүп ап шыдаар. А акша-төгерик чок бо берге үеде ону алырының бергезин чүү дээр боор. Ол дугайын чугаалажып көрээлицер.

Кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээр дээш дугуржулга кылырга-даа, ооң төнчүзү чүгле акшага кээп үзер. Анаа үскен соонда ол айтырыг шиитпирлеттинери берге-ле: хая-дашка, каң демирге үскен чүве-биле дөмей-ле. Ынчангаш акша-төгерик үнметтээн, эвээш-бичелеп үнзе-даа, хереглелге чедишпес бо берге үеде хөмүр-даш садып алырының айтырыы бергедээн дээрзи ам билдингир ышкажыл. Мурнундагы чылдарда кожуун бүрүзүнге бюджеттен акша-төгерикти ТР-ниң Чазаа тускайлап берип турган болза, ол акша-төгериктиң чогундан азы чедишпезинден кожууннарга өрелиг болуп арткан. Ыланғыя чүгле хөмүр-даш садып алырынга Тыва Республиканың Чазаанын кожууннарга бюджет талазы-биле өрези миллиардтар-биле санаттынар. Ыланғыя Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга кожууннарга тус-тузунда-ла миллиард ажыг рубль өрелиг-дир. А Чоон-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл кожууннарга хөмүр-даш садып алырынга бюджеттен өрези 198 миллиондан 723,9 миллион рубль чедир-дир. Ынчангаш хөмүр-даш-биле хандырылгада берге байдалдарның тургустунуп турарының бир чылдагааны-да, чүге дээрге, рыноктуң бо берге үеларинде кымга кым халас хөмүр-даш чүдүрүп бээр дээр силер!

Аңаа таварыштыр база бир берге айтырыг тургустунуп келген: Россияның хөмүр-дашчылары ажыл соксадыышкынын чарлааш турупкан, чүге дээрге оларга каш-каш айларның шалың төлевирин бербээн. Чылдагааны — база-ла акша-төгериктиң чогу. А Тываның хөмүр-дашчылары база-ла чартык чыл чыгыы үениң дургузунда шалың албаан, ынчангаш оларның амыдыраары бергедээн, ажы-төлге хеп-сын садар хамаанчок, аныш-чем садар акшага чединмес байдал тургустунуп келген. Ынчангаш олар база ажыл соксадыышкынын чарлап, акшазын төлевээн хереглекчиге хөмүр-даш чүдүрүп бербес дээн чижектиг эвээш эвес негелделерни салган. Ынчалаажок Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак чоокта чаа «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин ажылыннакы-ры, инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле ужуражып, республикада, чүртта иткити байдалдың дугайын оларга тайылбырлап, кыш чоокшулап келгени-биле холбаштыр амы-ты байдалдың бергезин тайылбырлап, ажыл соксадыышкынын соксадырын сүмелээн. Ынчангаш «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде хөмүр-даш чүдүрүлгези эгелээн болгай. Ооң соон дарый «Каа-Хем» разрезтиң республиканың барын хөмүр-даш-биле хандырып турар Чадаана участогунга барып чедип, коллективтиң удуртукчузу Валерий Фадеевич Канзычаков-биле ужуражып, ында ажыл-иш-биле танышкан бис.

— Ажыл-ижицер кайы хире чоруп тур, дыңнаарывыска, чонга хөмүр даш чүдүрүп чорутпастаан сураглыг болдунар, Валерий Фадеевич? Кыш келди ышкажыл, ындыг «кадыг» хемчег канчаа тыптып келген ирги?

— Бистиң участокта чедип келгениңер эки-дир, чүге дээрге, чамдык улустуң чугаалажып турары бир аңгы, а ажыл-херектиң ол участокта чоруттунуп турары база бир аңгы болу бээр чугааланы эвээш эвести дыңнап келген бис. Бистиң ажылывыс ам силерге дораан көстү бээр, ол дугайын чугаалап, таныштырар мен, а бо коллективтиң кежигүннери-биле-даа чугаалажып, амыдыралын сонуургап болур силер.

Бис бо чылын хөмүр-даш казып уштур черлерни ажыдып белеткээр талазы-биле ажылдарны аажок эвээштү кылган бис. Ынчангаш, бир эвес бис 3-4 ай дургузунда ол ажылдарны кылбас болзувуса, бистиң бо барыын зонаның кожууннары хөмүр-даштары «Каа-Хем» разрезтиң бодундан барып чүдүрүп алыр апаар дээрзин бир эшке база чугаалап берген мен, ону «Шын» солунга арай таарымча чок кылдыр дамчыдып бижээнин база номчудум. Чогум ында улуг-ла хажыдыышкын чок болганын чугаалап каайн. А бистиң участок ол ажылдарны чорудар планындан 150 муң кубометр озалдаашкынныг чоруп турар чүве. Ол дээрге, 30-40 муң тонна хөмүр-дашты уштурунга белеткевээнивис ол-дур. Ынчангаш бо чылын ол ажылдар шуут кылдынмаан деп болур.

— Ооң чылдагааннары чүде ирги?

— Бирээде, бистиң кол бүдүрүлгевис — «Каа-Хем» разрезте ажыл соксадыышкыны чоруп турар. Ол чорук бистиң участоктуң ажылынга база чогуур салдарны чедирип турары билдингир боор. Ийиде, «Каа-Хем» разрезтен кыварчаар материалдар-биле хандырылга бо-ла үзүктели бээрдир, ынчангаш ажылывыска улуг шаптыктаашкыннар болгулай бээриниң бир чылдагааны ында. Дараазында, артык кезектерни ийи чыл ажыг үениң дургузунда албайн тур бис. Эргижирээн техникаларга олар чокта ажылдаары берге болгай. Норма езугаар алыр хуусаавыс безин эрткени ол. Ол ышкаш даг ажылының бүгү дериг-хереклелдери эргижирээн, ында ажылдап турар техниканың ажылдаар хуусаазы шагда төнген. Ынчангаш экскаваторлар, БелАЗ-тар, бульдозерлер доктаамал үрелип турап бээр-дир. Ажылга база бир кол шаптыктыг чүүл — акша-шалыңның үнмейн турары. Бодап-даа көрүңер: 5 ай дургузунда шалың албаан бис. Ынчангаш коллективке таарымча чок байдалды ол тургуза бээр-дир. Ажылдап турар кижилерниң холу салдына бээриниң бир чылдагааны олдур.

— Удуртуп баштап турар кол бүдүрүлгеңер «Каа-Хем» разрезтиң коллективи ажыл соксадыып турда, силерниң коллектив ажылдап турган бе?

— Август 14-те маңаа бистиң кол бүдүрүлгевис «Каа-Хем» разрезтен ажыл соксадыышкын комитединиң кежигүннери кээп, ажыл соксадыышкынын маңаа база эгелээриниң талазы-биле айтырыгны коллективтиң хуралынга чугаалашкан. Маңаа болган хуралга дыка хөй эштер сос ап чүве чугаалааш, ол ажыл соксадыышкын комитединиң сүмелээни үүлдерге таарынмаанын илереткеш, ажыл соксадыышкынын болдурбас, ажылды үргүлчүлээрин шиитпирлээш, оларның сүмелээни чүүлдериң чүгле чаңгызынга каттышкан: хөмүрнүң өртээн баштай төлевээнде, ону хереглекчилерге чүдүрүп бербес. Ынчангаш бистиң участоктуң коллективи ажылын кагбаан, ажылын соксатпаан. Ажыл соксадыышкыны эки чүвеге чедирбес дээрзин олар билгеш, боттарының туруштарында хевээр ажылдан тураралар. А сөөлүнде дыңнаарывыска, ажыл соксадыышкынының ол комитеди сандарап, тарап чоруткан сураглыг болду.

— Баш бурунгаар өртээн төлевээнде, ам-даа хөмүр-дашты чүдүрбейн турарыңар ол бе, Валерий Фадеевич?

— Даштын КамАЗ-тарда долдур чүдүрүп каан хөмүр-дашты эскербедицер бе? Ажылывыс уламчылавышаан хевээр. Бөгүн «Каа-Хем» разрезтиң директорунуң айтыышкыны келди: Сүт-Хөлче, Барыын-Хемчикче, Чөөн-Хемчикче, Бай-Тайгаже, Мөңгүн-Тайгаже, Өвүрже хөмүр-дашты чүдүрүп чорудуңар деп. Биске директорувустуң айтыышкыны хоойлу-ла болгай, ону күүседир ужурлуг бис. Шыны-биле чугаалаар болза, коллективте чамдык эштер арай чугаа үндүрүп турлар: ол кожууннар баштайгы төлевирин шилчиткен бе деп. Коллективтиң хуралынга ынчаар шиитпирлээн чүве болгай, ынчангаш акшазын баш бурунгаар төлевээн болза, чүдүрбес бис дижип турлар. Ону директорувустан айтырып көөр ыйнаан мен. Ыланғыя октябрь 1-де Ак-Довуракче 1000 тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чоруттувус, а Мөңгүн-Тайгаже 1150 тоннаны чүдүрүп чоруткан бис.

— Шагның эң берге үези кыш келди ышкажыл, Валерий Фадеевич, черле силерниң бодап турарыңар-биле алырга, хөмүр-дашты хереглекчилерге чүдүрүп бээрининг азы бербезиниң дугайында айтырыгны тургузары шын бе?

— Кыштың берге, соок үези келген дээрзин билип турар бис. Ынчалза-даа бо берге, ыг-силиг эвес ажылда ажылдап турар кижилерниң дугайын база бодаар болза эки-дир ийин. Уруг-дарыгны школаже өөредип чорударында тургустунуп келген айтырыгларны безин шиитпирлээри акша-төгерик-биле холбашкан болур-дур, чүге дээрге, чугаа оларга хеп-сын садарының эвес, а оларны чемгереринiң дугайы-дыр эвеспе. Дагжыларның ажылы база берге, аажок берге. Чамдыкта биске мынча дээрлер-дир: мадчыннар чыл-чылы-биле шалың албайн турар, а силер 5 ай дургузунда шалың албайн баргаш, ажыл соксадыышкынын деткиир деп чүңерил? Аңаа харыыны маңаа база берип болур мен: мадчыннар коданында малдыг, эштиг, күттүг болдур ийин. А бистер дээрге чүгле холвустуң тыпкан кежии-биле ажылдап чоруур шахтерлар-дыр бис. Шалың чок болза, амыдырал бисте чок. Ону база хандыр билир болза эки. Техникавыс база эргижирээн. Транспорт цегининг 6 БелАЗ-ының 4-үн келир чылын үндүр бижиир бис. Бүгү техникавыс эргижирээнипден ирип дүжүп турар апарганын маңаа бо чугаавысты ажыглап алгаш дыңнадыр бодаан мен...

— Түңнел кылдыр чүнү немей чугаалап болур силер, Валерий Фадеевич?

— Ажылга кол чүүл — хандырыдгада. Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, акша-төгерикти өй-шаанда берип, артык кезектер-биле, чаа техника-биле хандырып турар болза, бистерниң, ажылчыннарның талазындан кандыг-даа негелде турбас, соглаан сөзүвүске езулуг ээ болур бис. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, ооң удуртуп турары Чазаанга чоннуң хөрээ дээш эки ажылдаарын күзээр-дир бис. Чазак эки ажылдаар болза, акша-төгерик-даа турар ужурлуг, а эки ажылдап турар Чазаавысты, Президентивисти бистер, ажылчыннар, кажан-даа деткиир апаар бис. Ону силерниң «Шын» солунну дамчыштыр ТР-ниң Президентизинге, Чазаанга дамчыдарын дилединс.

Маадыр-оол КАЛЧАН чугаалашкан.

Хөмүр-даш дугайында

ДУЗУ ЧОКТА АМДАН ЧОК, ТУРА ЧОКТА...

Чайы чалар от дег изиг, кыжы кынгырткайнын турар соок Тывавыстын арат чону шагдан тура, чылыг үеларде бүгү-ле ажыл-чымыкын ажыг ышты ажып эртеринче углап келгеннер.

— Мал-маган, соок-чар кандыг-дыр? — деп, сол-менди солчуп орган бурунгуларымны каш-даа дыннаан мен.

Көдээде амыдырал амдаа ындыг хевээр. Одаар ыяжын, малга бээр сигенин, кедер ишик-невин безин чоокта-кны чон көктүг чайын-на белеткеп эгелей бээр турдувус.

Хоорай чурттакчылары ындыг эвес болгай. Хөй каът бажыннарда чурттап турар кижилернин амыдыралы кыжын чылыдылга төвүнлен кол хамааржыр. А чылыг бээр улуг котельнаяларның, ол хамаанчок, түүйбу суугларлыг черде бажыннарның амыланыр үүлү — чүгле хөмүр-даш.

Тывада хөмүр-даштан хөй чүве чок. Ажыы-биле чугаалаарга, хөмүр кыында чурттап орар бис. Алыс болум даг институту боокан, амыдыралымның эң эки чылларын Тываның хөмүр-даш тывыжынга бергеп болгаш ону билир мен.

Хөмүрну тывары берге, чамдыкта дыка айыылдыг. Чижээ, дөртен чылдарның төнчүзүнде Ээрбек шахтазы ажылдап турду. Хөмүрүнүн шынары-даа, алырының эптин-даа Кызыл-Хавак шахтазындан дээре чер чүве. Ынчалза-даа аңаа, шахта иштинге, кывар хей чазылгаш, хөй шахтерлар өлген. Оон-биле чергелештир хөмүрлаш база кыва берген. Ээрбек шахтазы ам-даа хып, вулкан ышкаш, бурунайнып чыдыр ышкажыл.

Кызылдың азы Каа-Хемнин-даа дээр база Чадааның хөмүр-даш разрезтерин ажытчып, баштай мастерлеп, ооң соонда участок начальниги, сөөлүүреди бүдүн шахтаның ажылындаа удуртуп турдум. Ол разрезтерде ажыл аар техникаби-ле холбашкан. Ол техниканың өртек-үнези улуг. Ынчалза-даа ажык разрезтерде айыыл чок боон турар, ооң эки.

Шахтерларның шалыны кайы-даа үелерде элээн бедик турган болдур ийин. Чер иштинге ажылдаар кижилер он чыл болгаш-ла пенсияже үнер. Шахтерларның амыдыралын билир болгаш, мону тайылбырлай аарак бижип орарым бо.

Мыныгай чаа октябрь 17-де үнген «Шын» солунда «Хөмүрну чүдүрүп эгелээн» деп медээни номчааш, кайгайла бердим. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинин коллективи орта ажылдаваян, харын-даа ажыл соксадып, чыып алган хөмүрүн өртөтпин алган боорга аан. Ындыг деп харысалга чок чорук каяа турарыл?

Хереглекчилерниң 22 миллиард акшазын ап алгаш, беш-ле миллиард ужун бүдүн республикага чайны өттүр хөмүр үндүрүп бербээн. Харын-даа өттөпин-хуюктап, бүдүн шахтерларны ажыл соксадырынче албадап турган удуртукчуларны кымнар деп адаарыл?!

Бодүүн кижини канчаа даа дуурайлап болур берге үе-дир бо. Байдалдың нарынын ажыглап, кандыг-бир авантюрист чүну-даа үүлгедир ыгыы апарган.

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезин ажылыышкан, апаа ажылдап шаг болган болгаш, сеткилим аажок дүвүреп тур. Чудуруун чудук адаанче супкан эвес, катап барып ажылдай-даа бээр чоор бе дижип, ооң [illegible] берге чугаалажы-даа бээр-дир бис.

Казар бай[illegible] энергетикага хамаарышкан специалистер бисте чок эвес болдур ийин. Москваның даг институдун дооскан Д. Д. Сарыкай, Т. Х. Самданчап, Д. К. Чаш-оол суглар ам-даа кырыыаан, аравыста чорлар ышкажыл! Бойдус камгалалының сайыды чораан Д. Х. Ооржак, Иштики херектер яамызының ажылдакчызы В. К. Пюрюна, Дээди Хурал депутады М. К. Анай-оол суглар тергинин дээн специалистер ол-дур!

Шагаан-Арыг хоорайда дээди эртемниг, хөй дээн чалыы геолог оол М. Д. Ооржак кылыр чүве тыппайн, коммерсантылап чоруп тур. Бичии хоорайывыста ажыл чок чолаачылар, бульдозеристер, экскаватор башкарыкчылары эвээш эвес. Бир эвес таптыг сайгарар болза, Хову-Аксын катап сурагжыдыптар кадолар Тывада барлыр ийин. Кижилерни үнеде вес, оларнын-биле ажылдаар хөөн чок апарганы хомуданчыг-дыр.

Амы-хууда амыдыралымга шаптараазыннар ковей болду. Хрущев үезинде Донбассче октадыптар частым. Тока дарга эвес болза, та кайда базып тур мен ыйнаан.

1959 чылда Донбасска Стаханов үезинин хоочуннарын солуур инженер-техниктиг ажылдакчылар херек апарган. Даг институттарының бүгү доозукчуларын ыыгар чорудар дугайында П. С. Хрущев дорт айтыышкын берген чүве-дир. Тывага даг инженерлери херегин билгеш, С. К. Токаже чагаа бижээн мен. Ол ТК-га чедип тургаш, мени дедир эгиткен. Ынчалза-даа Кызыл-Хавак шахтазынга кээримге, ынчан Тывага кара чаңгыс шахта ол, кадрлар бисте долу дээш хүлээп албайн барган. Облкүүсконда даргазы А. М. Чымбаның оралакчызы Тарасовтуң айтыышкыны-биле мастерлеп ажылдаар аргалыг болган мен. Сөөлүүреди ажылга элээн депшип, арга-дуржулгам көвүдеп, бодумнуң санал-онаалымны, туружумну илередиптер апарганымда, СЭКП өбкомунуң секретары Г. Н. Долгополов дээрзи кызыпкыйып эгелээн. Аңаа алзып, арага-дарыже-даа корну баар апарган мен. Ол дээш ынак ажылымдан халажыр ужурлуг-даа болдум. Ам болза кайын алзыр деп мен.

Донбасска, Кузбасска практика эрттирип, диплом ажылымны бижээн мен. Донбасстың хөмүр-дажының кылыны бир метр үжен сантиметрден ашпас чер чораан. Кузбасстыы оон дээре: 2-3 метр четкилей бээр. Ынчалза-даа ханызы аажок, барыы 370-400 метр черде чыдар.

Тываның хөмүр-дажы шоолуг ханы эвес. Кылыны ангыаңгы. Кызыл-Хавактың хаап каапкан шахтазында 9-10 метр, Чадааннада разрез база ыыдыг. Эн-не улуг хөмүр-даш «Каа-Хем» разрезинде. Ында чамдык черлернин кылыны 14-18 метр чедип турар. Улуг-Хем кожууннун девискээринде шинчилеттинген Сенек бассейнинде демир рудазын эзилдиреринге ажыглаар көкстуг хөмүр-даштың курлавыры-даа, шынары-даа Сибирьде ажылдап турар шахталардан дээре дээрзин эр-темденнер бадыткаан.

Тываның хөмүр-дажының ханы эвес чыдары, кывынгыры, ооң өртек-үнезиниң чииги Хакасияның, Минусинскинин, харын-даа Красноярск крайның хереглекчилерин сонуургады берген. Чоокта чаа Абакан чурттуг, хөмүр сөөрткен таныырым чолаачыга таваржы бээримге: — Черногорка хөмүрүн одавас болдур мен ийин. Кызылдың азы Чадааннаның хөмүр-дажы изидип турда амыр-ла — деп хоорээрге: — Дөрт-беш чүс километр черден хөмүр-даш дажыырга өртек-үнези улгадыр. Анаа-ла ат чүве-дир он — дидим. — Шынарын барымдаалаар болбас ийикпе. таныш: Рынок деп чүвениң ужурун ам-даа чедир билбезин кончуг-дур — деп, ажым мени аажок-ла кыжырды.

Шынап-ла, черниң кежиин четтирип чадап, өрттедип-хуюктап, бөгүн-даарта төлеттине бээр өре-шире ужурунда ажыл соксадып, ажыл, амыдыралывыска хензиг-даа бол дуза кадарының орнунга дужамык болу бээрге ажылчын кижиниң мөзүзүнге черле таарышпас хире-дир. Ажыл соксадып, аш чарлап болбайн аан. Ол дээрге хамаатыларның эргези-дир. Соок кыш удур хөмүр-даш бүдүрүлгезин ажылдатпайн баарга, адаар ат-даа, соглаар сос-даа тывылбас-тыр. Ону чүгле кара туразында чорук деп санаар апаар. Шын, мегезин тыпкаш, буруулуг кижилерниң хемчээн алыр болза эки.

Тимур АНЧЫМАА.

Шагаан-Арыг хоорайда коммунал ажылагый начальнигиниң оралакчызы.

КУРЛАВЫРЛАРЫВЫС ЧАҢГЫС ХОНАР

Шагаан-Арыг хоорайның төп котельнаязында 96 кижи ээлчежип, дүн-хүн дивейн жылдап тур бис. Эрткен чылдан бээр эки чүве көрбедивис. 1995 чылда 4-5 ай дургузунда шалың албайн ажылдап турдувус. Ам база май айдан бээр орта шалың албадывыс. Харын-даа чанывыста саарлыкчы Конев дээр кижи тыптып келген. Оон далган, чигир ап, аргастанып келдивис. Ам ол «коммерсантывыс» баскроттаар дей берген. Чүге дээрге ооң бар-ла бараанын чээп апканывыс ол.

Ол-даа канчаар, ажырбас оң. Санажып кааптар бис. Шагаан-Арыгның албан организацияларындан чылыг хандырылгазы дээш алыр өревис 17 миллиард рубль өткен чүве.

Бистиң ам сестир чүүлүвүс — хөмүр-даш. Кажан-даа хөмүр чок орбаан улус бис. Чай дургузунда одалга сезонунга барык чедер хире хөмүрну дүжүртүп ап турдувус. Ам ажыы-биле чугаалаарга, хөмүрүвүс борбак-даа чок деп болур.

Бо чылдың октябрь 17-де котельнаяны шуут хаар частывыс. Кызылда даргаларыска дыңнадырыыска, он бир «КамАЗ» ишти хөмүр-даш октадыпты. Ол дээрге далайга дамды ышкажыл?!

Ам безин дүнелерде соок дыңзып тур. Ноябрьда шуут кыш дүжер болгай. Бо хевээр турар болза, дөртен градус соокта чаңгыс хонуктуң курлавыры-биле чурттаары берге. Бүдүн хоорайны донуруп алза, ындыг халап кайда боор! Шагаан-Арыгның энергетиктери, бурган өрүзээп, ындыг бачытка таваржып көрбедивис. Ынчангаш түр када аштап-даа тургаш, кышкы үеде котельнаявысты карак огу дег камгалаар бис. Чүге дээрге ол бистиң ажылывыс, бистиң чемгерикчивис болгай.

Юрий МИХАЙЛОВ.

Котельнаяның начальниги.

КУРУГ КАЛДЫВЫС

Шагаан-Арыгда чурттакчы чонну хандырар тускай организация бар. Ону каш чыл улаштыр Валерий Васильев багай эвес удуртуп келди.

Акша-төгерик үнместей бээрин билген эвес, бо чайын эртежик хөмүр садып албаан мен. Акша чээп алгаш, октябрь ортан үезинде чеде бээримге, Кызылда «Хүреш» стадиону дег, улуг херим иштиг кылаг-тас чүве. Дагланы берген чыдар хөмүр-даш чок аан.

— Октябрь 1-ден эгелеп хөмүр-даш өртээ өзер деп дамчыыр чугаа-ла дыңнааны ол боор, кожууннуң албан организациялары база чамдык чурттакчылары сентябрь төнчүзүнде-ле алды муң тонна курлавырывысты бурт кылды. Ол дээрге ам келир кышты ажар планывыс чүве — деп, организацияның хөмүр сайгарыкчызы хөрээжен тайылбырлады.

— Хөмүр ап четтикпээн кижилер канчаарыл?

— Билбес мен. Чайын чүнү кылып турган силер — дээш, хая көрүп чоруй барды.

Дочун МОНГУШ.

Шагаан-Арыг хоорай.

КӨРҮП КЕЛИР КИЖИ-ДАА ЧОК

Өөм ээзи «кызыл-дуст й» бербээн болза, ынчаар канчап түрээр деп мен. Бодум аарыг, пенсионер кижи мен. Сес айныц пенсиязын алгаш, суму чагыргазының даргазы М. Д.-Б. Ондарга четтим. Хөмүр-даштан сөөртүп бээрин дилеп аан. Чүге дээрге бичии суурувуста шимчээр чүүк машиназы чүгле даргавыста-ла болгай. Тараа ажаалдазы кидин чоруп туржук бе азы бодунуп арат ажыл-агыйы шак турып алчык бе, даргам бензин чогунга сылдап, мырыңай тоовайн чоруй барды.

Канчаар боор, достунуп чорааш, Шагаан-Арыгга четтим. Пенсионер бижиим көргүзүп, хөмүр садар черге баарымга, угда-даа чок болдулар. Шаанда болза амыр организация болгай, хөмүрну суурларже безин дажыглай бээр. Ам хөмүрү-даа чок боорга, кайгап кагдым. Кырып баксыраарга, көрүп келир кижи-даа чок боорга берге-ле-дир.

Оюу ШУЛУУН.

Иштии-Хем суур.

Каайлы албанының юбилейинге

КҮРҮНЕГЕ УЖУР-ДУЗАЛЫГ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

Россия Федерациязының Президентизининг 1991 чылдың октябрь 25-те Чарлыыбиле РФ-тиң Күрүне каайлызының комитеди беш чыл бурунгаар тургустунган. ССРЭ дүшкен сөөлүнде, Россияның бот-тускайлан каайлы албаны ынчаарда ажылдап эгелээн. Чурттун каайлы албанының ажылдакчылары эрткен беш чылдың дургузунда Россияның даштыкы экономиктиг харылзааларын боттандырарынга, реформаларны чорударынга боттуг үлүүн киирип, күрүнеге улуг ужур-дузалыг сорулганы күүседип келген болгаш күүседип-даа турар.

Россияның каайлы албанының экономиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле нормативтиг баазазы тургустунган, төпте болгаш черчерде кадрларны четчелээн, оларның өөредилгезин организасталаан. Делегейниң каайлы организациязында Россияның каайлы албанының туружу быжыккан. Каайлы албанының делегей организациязының кол органнарынга, тодаргайлаарга, политиктиг комиссиязынга болгаш сан-хөө органынга Россия сонгуттурган. Моон мурнунда Совет Эвилелиниң составынга турган, амгы үеде хамаарышпас күрүнелер болган чурттарның каайлы эвилели база тургустунган. Россия Федерациязының каайлы албаны ол чурттарның каайлы албан черлери-биле демнежип, боттарының аразында харылзаалыг ажылдан турар. Россияның болгаш Белоруссияның каттышкан каайлы комитедин 1996 чылда тургускан.

Чурттун каайлы албанының ажылдакчылары нарын болгаш харысалгалыг ажылчорудулгазы-биле күрүнеге улуг ужур-дузалыг сорулганы шиитпирлеп, бюджетке арбын хөрөңгини киирип келген. «Россия Федерациязының Каайлы ажылдакчызының хүнүн доктаадыр дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы 1995 чылда үнгени таварылга эвес. Ынчангаш чыл бүрүде октябрь 25-те РФ-тиң Каайлы ажылдакчызының хүнүн демдеглеп турар.

Россияның Күрүне каайлызының комитединиң чангыс гай системазынга Тываның каайлы албанын тургусканындан бээр дөрт чыл эрткен. Республиканың каайлы албаны бодунун эрге-хоойлу талазы-биле тургустунганының болгаш быжыккаанының төөгүзүн чоргааралбиле демдеглээр апаар. Красноярскинин каайлы албанынын Кызыл хоорайга каайлы постузун Россияның Күрүне каайлызының комитединин 1992 чылдың февральда дужаалын ёзугаар тургускан. Ынчаарда Тывага каайлы постузунуң чүгле беш ажылдакчылары бар турган. «Тываның экономиказын быжыг туруштуг болдурар болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1992 чылдың сентябрьда Чарлыыбиле холбаштыр Кызыл хоорайга турган каайлы постузун Тываның бот-тускайлан каайлы албаны кылдыр 1992 чылдың ноябрьда эде организастаан. Тыва Республиканың девискээринге ооң ажыл-чорудулгазының зоназын тодаргайлаан, Хандагайтыга болгаш Цаган-Тологойга каайлы постуларын тургускан.

Тываның каайлы албаны Россияның иштики каайлы албан черлеринден тодаргайла ылгалдыг — Россияның болгаш Моолдун күрүне кызыгаарының Тывада участогунда ол турун турар. Ийи чурттун аразында күрүне кызыгаарының Тывада участогунуң узун дурту 1300 километр. Ол участокка каайлы хоойлужудулгазын сагып турарынга контрольду Тываның каайлы албанының ажылдакчылары боттандырып турар. Каайлы постуларын дамчыштыр бараанналарны болгаш транспорту эрттирип, кижилер аргыжып турар.

Тываның каайлы албаны дөрт чылдар дургузунда чиик эвес орукту эрткен. Материал-техниктиг суурну тургузар талазы-биле чугула айтырыглар шиитпирлеттинген. Республиканың каайлы албаны амгы үеде ажылдаар бажыңныг, эки дериттинген гаражтыг, автотранспорттуг. Материалдыг чүүлдерни түр када кадагалаар складтың тудуу доозулган. 27 квартиралыг чуртталга бажыңын Кызыл хоорайда, үш-үш квартиралыг чуртталга бажыңнарын каайлы постуларында ажыглалга киирген. Каайлы албанының ийи постуларының кайызын-даа бедик вольтулуг электри шугумундан сайгылгаан-биле хандырган, чер ханызындан суг алыр кудуктарны кылып берген. Каайлы албаны амгы үеде он ажыг миллиард рубль түңнүг кол фондуларлыг. Ындыг болза-даа каайлы албанының өске-даа тудуларын кылыр талазы-биле хөй чүүлдерни моон соңгаар кылыры негеттинип турар. Ол бүгү айтырыгларны чедиишкинниг шиитпирлээри акша-хөрөңгиниң байдалындан хамааржыр. Бо талазы-биле республиканың каайлы албанының удуртулгазы бодундан хамааржыр бүгүле чүүлдерни кылып турарын демдеглээр апаар.

«1996—2000 чылдарда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалды Россия Федерациязының Чазаа хүлээп алган болгай. Хандагайтының, Цаган-Тологойнуң, Шара-Нурнуң эрттирилге пунктуларының тудугларын кылырынга инвестиция акшазын тускайлап бээри ол доктаалда көрүнген. Ол черлерниң тудугларын кылыры Тываның каайлы албанын сайзырадырынга улуг идиглиг болур.

Каайлы албанынга дааскан улуг сорулгаларны чедиишкинниг күүседир—кадрлар-биле ажылдың байдалындан дыка хамааржыр. Тывага каайлы албанын тургускан үеден соңгаар кадрларны четчелээринге бүдүн чартык чыл негеттинген. Социал амыдыралдың нарын байдалдарында каайлы албанынга кижилер баштайгы үеде быжыг бүзүрел чокка кирип, нарын ажылдың байдалын шоолуг билбес турган. Берге үеде чаа организацияның быжыг туруштуг ажылдаары нарын болган.

Амгы үеде бүгү участокта кадрларны четчелеп алган бис. Каайлы ажылдакчыларының чеден ажыг хуузу бо ажылга 2—3 чыл ажылдаан кижилер болуп турар. Каайлы албанынга кадрларны шилип алыры дыка берге болган: оларның теоретиктиг биилеп практиктиг мергежилин, хууда мөзүн-шынарын болгаш кадыкшыл байдалын хандыр хынаары негеттинер. Кол негелде — кадрларның ажылынга бердингени, ак сеткилдии, билиг-мергежили болур. Каайлы албанының өөредилге черлеринге, семинарларга, курстарга каайлы ажылдакчыларын белеткээр, оларның билиин бедидер ажылды чорудуп турар бис. Олар каайлы хоойлужудулгазын болгаш өске-даа эрге-хоойлунуң нормативтиг актыларын эки билир ужурлуг.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың ак сеткилдиг киржикчилери-биле кады ажылдажылганы хоойлунуң хемчээлинге болгаш негелдезинге дүүштүр боттандырып турар бис. Ак сеткилдиг эвес болгаш каайлының хоойлужудулгазын хажыдар кижилер административтиг болгаш өске-даа харысалгага онаажыр апаар. Хоойлунуң негелдези ындыг.

Бистиң ажыл-чорудулгавыстың эн чугула угланыышкынларының бирээзи — республиканың болгаш Россияның экономиктиг айыыл чок чоруун хандырары болур. Бо угланыышкынга бистиң ажылдакчыларывыстың күженнишкиннери мөөңкеттинген. Каайлы албанының ажылдакчыларын бо сорулганы күүсетпишаан, каайлы төлевирин чыып, бюджетке немелдени киирип, каайлы хоойлужудулгазын хажыдар хөделиишкиннерге удур демиселди чорудун турган. Тываның каайлы албанының ажылдакчылары эрткен чылын күрүне кассазынга бүдүн чартык миллиард рубльди. бо чылдың он айларының дургузунда — бир миллиард ажыг рубльди киргген. Бистиң каайлы албан чери Төөн Сибирьниң каайлы албан черлериниң санынга кирип турар. Ынчаарга бюджетке бистин салыышкынывыс республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларындан колдадыр хамааржыр.

Амгы үеде бистиң каайлы албанының зоназында 230 ажыг юридиктиг эргелиглер бар, олар даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы кылып турар. Олар чоокку болгаш ырак даштыкы 18 чурттар биле харылзаалыг. Оларның иштинден эвээш санныг киржикчилер даштыкы экономиктиг харылзааларны быжыг тудуп, садыглажылганы чорудуп турар. Ынчаарга транспорт харылзааларының кошкак байдалы даштыкы экономиктиг харылзаларны калбартырынга идигни бербейн турарын демдеглээр апаар. Кызыл хоорай чоогунда аэропорт тудуун доозарын дүргедедири, Саян-Шушенск ГЭС-тен хем оруун шиңгээдип алыры чурттар болгаш девискээрлер аразынга садыглажылганы калбартырынга улуг идиглиг болур ийик. Бо болгаш өске-даа хемчеглерни дарый боттандырары республикага экономиктиг улуг ужур-дузалыг болур. Даштыкы чурттарның делегей туризминиң фирмалары-биле дорт харылзаа тудар туризминиң делегей бюрозун ажыдары база чугула болгу дег. Хандагайты — Улангом — Урумчи аразының орук тудуун дүргедедири чүгле Тывага эвес, харан Сибирьниң бүгү девискээринге улуг ужур-дузалыг болур ийик. Ынчаарда Моол-биле болгаш Кыдат-биле садыг-экономиктиг харылзааларның калбарары чайлаш чок. Кажан садыг-экономиктиг харылзаалар калбарган үеде каайлы хоойлужудулгазын сагыыры, контрабандага (бараанналарны болгаш өске-даа чүүлдерни чажыды-биле кызыгаар эрттирер хөделиишкинге) удур демиселди уламна күштелдирери негеттинер апаар.

Россия Федерациязының Күрүненің каайлы комитедин тургусканындан бээр беш чыл юбилейин болгаш РФ-тиң Каайлы ажылдакчызының хүнүн демдеглээри — чурттуң экономиктиг айыыл чок чоруун хандырарынче угланган сорулгаларны күүседиринге улуг идиглиг болур. Чаңчыл болу берген байырлал-биле холбаштыр республиканың каайлы албанының бүгү ажылдакчыларынга изиг байырны чедирбишаан, оларның чымыштыр ажылынга чедиишкиннерни, кач дег быжыг кадыкшылды, аас-кежиин күзээр бодаан мен.

Иван СУВАНДИИ.
Тываның каайлы начальниги, каайлы албанының бирги чергезивиң човулекчизи.

Тыва радионуң 60 чылынга

ЧОГААДЫКЧЫ КОКПА ОРУУМ ИЗЕКЧИЗИ

Күжүр Тывам
чугаалап тур, —
Хүлүмзүрүп дыңнап олур,
Чараш Тывам
чугаалап тур, —
Шаанга киир дыннап олур.

Кажан Тыва радио чугаалай бээрге, үстүнде одуруглар бажымга бо-ла кире хонуп келир.

Шынап-ла, тыва радио хоорайныг-даа, көдээнин-даа чурттакчыларының ынанышты, ыракшыл билбес солуну болу берген дизе хөөрөдиг болбас ийин. Тыва радиога хүн бүрүде дамчыттынып турар чугула медээлер, болуушкуннар, чурумалдар, чогаалдар, репортажтар, концерттер хөй-хөй радио дыннакчыларының сонуургалын чаалап алганын демдеглээр апаар.

Тыва радио комитеди-биле (мурнунда комитет дээр турган) харылзаамны 1950 чылдан бээр тудуп, ооң бижикчизи, дыңнакчызы боон келген мен. Ам бо хүннерге чедир радио-биле доктаамал харылзажып, янзы-бүрү темаларга материалдарны бижип чоруур кижи мен.

Ынчангаш тыва радиога ынаам ажок. Чангыс-даа хүн радио дыңнавайн баар болзумза, сагыжым саарык апаар болгаш кончуг семис хойнуң ужазының чаан чивейн барган-биле дөмей апаар мен. Баштайгы чылдарымда сөөлгү медээлерге ажыглаар хүнүң болуушкуннарын, кыска медээлерни бижип турган болзумза, сөөлзүредир чүве бижииринің хынын тып, харын-даа чурумалдарны, репортажтарны, чүүлдерни бижигилей бээр апарган мен. Оон-на чоорту тыва радионуң база бир шору көдээ бижикчизинге санадып, көдээде болуп турар чугула болуушкуннарны, социал чаартылгаларны удаа-дараа бола бижигилей бээр мен.

Ажыы-биле чугаалаарга, мээң чогаалдарым радиокомитетке мырыкай-ла аът өдээ кевирбейн чедип турган дизе хөөрөдиг болбас ийин. Кажан тыва радионуң базыңы Комсомольская кудумчузунга турда, анаа чеде бээримге, ынчан шоолуг таныыр эвес мен, ам сураглыг тыва чогаалчы Екатерина Танова аныяктар дамчыдылгазының редактору тургаш, меңээ аныяктар, школачылар амыдыралының дугайында материалдар бижиирин сүмелээн чүве. Екатерина Дүктүгооловананың сүме-чагыы-биле көдээ аныяктарның, школачыларның ажыл, амыдыралын хире-шаам-биле бижип турдум.

Ол ышкаш радиокомитединиң эрги бажыңының эжиннге бир-ле катан чеде бээримге, чогаалчы Салим Сүрүң-оол-ла боор (ол үеде орта танывас мен) бижип алган кыска материалдарым көргүзеримге, сээң бо материалдарың кончуг чугула материалдар-дыр. Сөөлгү медээлерге ажыглаар бис. Мен ап алыйн — дээш, ап алган чүве. Оон ол медээлеримни Кызыл хоорайга бир бажыңга хонуп чыткаш радиодан дыңнаан мен. Тыва радиога чогаалчылар, журналистер, партия, комсомол, Советтерге ажылдап чораан кандыг-даа хоочунар эки үүле-херекти бүдүрүп, чогаадыкчы кокпа орукту ооп изеп үнгеннер дизимзе, чазыг-даа чок болур.

Баштайгы чылдарда радиокомитединге ажылдап турган Маады Кара-Тоннуг, Седен Хертек, Киим-оол Хертек, Таан-оол Хертек, Делгер-оол Оюн, Сиирин Даваа болгаш өскелер-даа кодээ авторлар-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларның бижээн чүүлдерин, материалдарын радиога тускай тургускан программа ёзугаар дамчыдып, чырыдып турганнар. Эн ылаңгыя сөөлгү медээлерниң кол редактору турган Маады Кара-Тоннуг көдээ авторлар-биле доктаамал быжыг харылзаалыг, эптигээлдек, сагыш човаачал кижи чүве. Оон ангыда хоочун журналист Хертек Седениң организастап турганы «Хойжуларның радиостанциязы» көдээ ишчилериниң, дыңнакчыларның сонуургалын хайныктыра бээр турду.

Черле ниитизи-биле тыва радиодан «Чалыы назынның отчугажы», «Шагар-Ары», «Үежилеривистиң овур-хевири», «Чинчи-шуру», «Салгал», «Улуг-Хемниң чалгыглары» болгаш өске-даа дамчыдылгалар хөй-хөй радио дыңнакчыларын хаара тудуп, сонуургалын доюлдуруп турган-даа, ам бо хүннерге чедир туруп-даа турар. Мурнунда чылдарда радиога ажылдап турган шүлүкчү, журналист Сарыг-оол Тамба-Сүрүң оглу Куулар Сүг-Хөлге келгеш, «Хемчиктиң чалгыглары» чечен чогаал каттыжыышкынының ажылын сонуурган, чогаал биижиринге сонуургалдыг кижилериниң ажылдары-биле таныжып, оларга боттуг дозаны чедирип, арга-сүмелерни кадып, эки дээн чогаалдарын «Улуг-Хемниң чалгыгларынга» үе-үелеп дамчыдып турганын утпас ужурлуг бис. Мен ышкаш көдээ авторларның болгаш өскелерниңдаа чугаалары, чогаалдары тыва радионуң алдын фондузунда бар дээрзи билдингир.

Каш чыл бурунгаар «Шагар-Ары» деп шоодуглуг, шүгүмчүлелдиг радиожурнал радио дыңнакчыларынга аажок-ла сонуурганчыг турду ийин. Ол журналга ажылда четпестерни, чамдык эштерниң төлеп чок аажы-чаннарын чидин-биле сойгалап, шоодуп, бижип-даа турдувусла. Сөөлгү үеде «Шагар-Арының» үнү чиде бергени хомуданчыг-дыр. Тыва республиканың алдарлыг ажылдакчызы Калдар Монгуш база аныяк журналист Татьяна Байынды олар чер-черлерде тургустунгулаан чечен чогаалдар каттыжыышкынарынын, бот-тывынгыр уран чүүл бөлүмнериниң ажылдары-биле танышпышаан, культура амыдыралының темаларынга утка-шынарлыг дамчыдылгаларны дээштиниби-биле организастап турары мактанчыг.

Кажан Чечек Кенден радиога ажылдап турган үеэзинде ооң кезек-кезек организастай бээр дамчыдылгаларын радио дыңнакчылары кулак салбайн кичээнгейлиг дыңнаар, сонуургаар турганы тодаргай. Сөөлгү чылдарда тыва радиода Бичеоол Маады, Кожелдей Монгуш, Александра Монгуш, Миний-оол Ондар, Нина Куулар болгаш өске-даа өске талантылыг журналистер тыва радионуң судалын тудуп, чаачаа уран-чечен дамчыдылгаларны чорудуп турарынга кым чоргаарланмас боор.

Барык-ла бистиң Тываның булуң бүрүзүнде чаңгыланып турар тыва радионуң хүннүн чыгыы дыңнаар кулаа, көөр караа болу берген хоочун-даа, аныяк-даа авторлары, бичтер — хөй санныг дыңнакчылары алдан харлаар ырак билбес ынанышты солунувустун назы-хары ам-даа аныяк болбушаан, арын-шыырайы улам частын, аянныг чараш, дыңнаксанчыг, сонуурганчыг дамчыдылгаларны уламчылаар боор дээрзинге бүзүреливис улуг ийин.

Ондар БОРАШ,
Сүт-Хол кожуун.

МЕДЭЭ БОЛГАШ ТАЙЫЛБЫР

Октябрь 4-те РосИТА-СЧТА дамчыштыр ооң корреспондентизи Евгений Собецкийниң медээзи дамчыттынган. Ооң эгези мындыг: «Тус чер Конституциязын федералдыг Конституция-бөле үүлдештирер талазы-биле чорудулганы дүргедедиринче республика эрге-чагыргазының дээди органнарын Тываның прокуратуразы кыйгырып турар».

МЕДЭЭ. Кызыл, октябрь 4. Тываның Конституциязы биле федералдыг Үндезин Хоойлунуң аразында чөрүлдээлерни чок кылырының талазы-биле чорудулганы амгыыдан дүрген болгаш дээштиг чорударынче Мурнуу Сибирьде ол республиканың прокуратуразы кыйгырган.

Республика прокурорунуң оралакчызы Сергей Абрамовтун РосИТА — СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнатканын ёзугаар алырга. Тываның Президентизинче болгаш Дээди Хуралынче (парламент) бо талазы-биле чогуур санал кииртинген. 1993 чылдың октябрьда болган халаптыг болуушкуннарның үш чыл болурунун бүдүүзүндө бо документиниң тыптып келгени анаа-ла таварылга болган үүл эвес. Чогум-на ол болуушкуннар Тывага бодунун Конституциязын дүрген ажылдап кылырының чорудулгазын улам идепкейжиткен. Ында, чижээлээрге, ийи дакпыр хамааты болуру, Россияның составындан үнер эрге, корум-чурум камгалаар органнарның системазын хевирлеп-тургузарынга хамааршыр боттарының хууда туруш, хамаарылгалары кордүнген. Тываның Үндезин Хоойлузунун үш чыл оюнун бүдүүзүнде ол чөрүлдээлерни сагындырбышаан, республика прокуратуразы эдилгени болдунар-ла аргалар-биле дүргедедири эргежок чугула деп санап турар.

Эрткен неделяда Конституцияның сөзүглелинге баштайгы эдилгелер кииртинген. Олар дайын болгаш тайбының, суд эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылгазының айтырыгларынга хамааржын турарлар. Ынчалза-даа С. Абрамовтун бодалы-биле алырга, конституциялыг эдилгелер кылыр эргелиг Улуг Хуралдың хуралынга Президент Шериг-оол Ооржактың туружу анаа моондак болган, прокурор кадрларны шилип тыварының болгаш томуйлаарының механизминге салдар чедирип болур быраларны камгалап арттырып алырын ол бодап турар, а ол дээрге российжи хоойлужудулгага чөрүшкек үүл бооп турар. Оон-биле кады ол республиканың Президентизи ол-ла үеде күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы бооп турар, а тус чернин прокуратуразы чүгле бо чылда безин Тыва Чазактың 7 шиитпириниң талазы-биле удурланыышкынарны кииргген.

ТР-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫН ТАЙЫЛБЫРЫ. Ол дыңнадыгны шак ындыг чангыс талаланчак болдурар дээш кым хөйну кылганын тодарадыры берге: РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Евгений Собецкий бе азы ТР-ниң прокурорунуң оралакчызы Сергей Абрамов бе. Чүге дээрге сөзүглелде дорт чугааны кавычкалап, ангылап калбаан, оларны соавторлар деп санап аар болган-дыр бис ийин.

Ындыг-дыр, ТР-ниң Конституциязынга бирги эдилгелерни киирген Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазынга хөөннештир респрокуратураның талазындан ол ажылды дүргедедир дугайында кыйгы дыңналып келди. Оон-биле кады конституциг оргаан үре-түннелдиг ажылдазын дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып келген болгаш кылырын уламчылап турар ТР-ниң Президентизинге болгаш Чазаанга хамаарыштыр чоптуг эвес чемелээшкин база үндү. Оон ужур-утказы чүде ирги? Сайгарып көрээли.

Боттарының туружун соавторлар Москвага 1993 чылдың октябрьда болган болуушкуннар «бодунун Конституциязын дүрген ажылдан кылырының чорудулгазын идепкейжиткен» дээн чүүл-биле үндезилеп турарлар. Бир эвес анаа бүзүрээр чүве болза, ТР-ниң Үндезин Хоойлузу ажок дүрген, кандыг-ла-бир ийи чартык неделя дургузунда кылдынган бооп турар ышкажыл. Херек кырында ону ажылдан кылыры ийи чыл хире уламчылаан болдур ийин.

Шын харын, ол хүннерниң болуушкуннары хоойлу чогаадыкчыларын ажылдын соолгу үе-чадазында шалыпкын болурунче албадаан. Ынчан чурт хамааты дайынының тамызының кыдыынга келген турган-на болгай, ынчангаш ооң Тываже неттереч киреринге моондак болур ужурлуг шак ындыг эргелерни республикага быжыглаары эргежок чугула турган. Ниитизи-биле конституция чогаадылгазының чорудулгазы тайбын байдалга чоруттунуп келген болгаш бодунуң кол хевир-шынарларының талазы-биле делегейниң эрге-хоойлу үлегер-чижектеринге дүүгжүп турар конституция ажылдаттынып кылдынган. А РФ-тиң Конституциязы-биле ийида бар чөрүлдээлерни өске талазынче чая тыртып турбайн, үнелиг чүүлдерни арттырып, чөрүлдээлерни чайладыр апаар. Амгы үеде чогум-на ол ажыл чоруттукун турар.

Прокуратураның санал хевирлиг кылдыр тургустунган кыйгырыы Москвага октябрьда болган болуушкуннар-биле капсырлаштынган деп дыңнадыгда айыттынган. Капсырлаштырганын харын капсырлаштырган-дыр, а халаптан кандыг-даа өөредиг, кичээндириг үндүртүнмээн. Амгы үеде конституция таарыштырылгазының чорудулгазын эмин эрттир дүргедедири дээрге-ле, ол дүвүренчиг хүннерниң угаан-билиишкиннери-биле хөделири ол ышкажыл. Бодун хүндүлеп билир чангыс-даа күрүне конституцияга пес кескивдизинге ышкаш хамаарылгалыг болбас, сөөлгү политиктиг моданың аайы-биле ону төнчү чокка үзе-чаза кезин туруп бербес. Республиканга Улуг Хурал ол дээн тургустунмаан.

Шын харын, ооң аажок шаптыктап турары политиктаг күштер бисте бар болбайн аан. Бодунуң ажылын ооң кандыг шынарлыг күүсеткени оларга кандыг-даа хамаанчок. Политиктиг аренадан дүрген-не чоруй баар болза оларга эки. Эдилгелер кылырының талазы-биле ажылды дүргедириниче кыйгырып турарларының хөөну кошкак ниити ырызынга прокуратураның үнүнүн база каттышканы ол.

Президентиге болгаш Чазакка хамаарыштыр буруудадыышкын кылырынче прокуратураны база бир барымдаа албадаан бооп болур. Херектиң ужуру мында, келир чылдың эгезинде Анатолий Дамба-Хуурактың прокурор бүрүн эргелериниң хуусаазы доостур. А анаа удурткан корум-чурум камгалаар орган өжегээр кылдынган өлүрүүшкүннер истээшкининге күш четпейн турары иле көскү. Эрткен чыл-биле деңнээрге, бичии бурунгаарлаашкын бар, ынчалза-даа херектерни ажыдып, илередириниң ниити хуузу куду бооп артпышаан. Ындыг болганда Президент Ш. Д. Ооржакта ол албан черииниң удуртукчузунга таарынмайн барын болурунуң бүгү барымдаалары бар дээрзи билдингир. Ынчангаш ТР-ниң Конституциязы-биле прокурорну саналдан киирер дугайында ацаа бердинген эргезин демгизинге ажыктыг эвес кылдыр ажыглап болур. Чогум-на ынчангаш ооң ол эргезин чок кылгаш, болуушкуннарның күзенчиг эвес агымче кирип болурундан чайлаарының оралдажышкынының кылдынын турары ол.

Ол кадында, РФ-тиң Конституциязында-даа (ч. 129 п. 3) болгаш РФ-тиң «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» 1995 чылдың ноябрь 17-де хүлээп алдынган Хоойлузунда-даа (ч. 13) прокурорлар федерацияның субъектилери-биле дугуржулга ёзугаар томуйлаттынар деп айыттынган. Дугуржулга чуруму база оларга дамчыттынган. Ындыг болганда ТР-ниң Конституциязында быжыглаттынган дугуржулга чуруму кандыг-даа хемчээлге российжи хоойлужудулгага чөрүшкек эвес бооп турардыр. Ол-ла үеде ону таарыштырын болбас дээни ол эвесле болгай. Ынчалза-даа республиканың күзеп турары ышкаш, биргиээлчегниң чуруму-биле эвес аан.

Бистин удурланыышкын хөөнү-биле сураглыг парламентивис шагда-ла эдилгениң вариантызын белеткеп алган, ону ёзугаар кылыр болза, прокурорга кандидатура талазы-биле дугуржулга кылыры Президентини оюп эрткеш, ооң эрге-хүлээлгелериниг дамчын кээр. Дээди Хуралдың удуртулгазының ооднуң чалгынының адаанга политиктиг эвилелчизин кызын алыр күзели билдингир болбайн аан, ынчалза-даа ооң боттаныры берге-ле боор. Президент республикада болуп турар бүгү-ле чүүлдер дээш харысалгалыг кижи болганда, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиг шак ындыг участогун контрольдаар чаңгыс аргазын канчап-даа салбас.

Чазак доктаалдарынга болгаш президент чарлыктарынга хамаарыштыр прокуратураның саналдан кииргени 7 удурланыышкын-даа ол күзенчиг эдилгеге дуза болбас. Бир эвес сайгарып көөр чүве болза, оларның хөй кезин шын эвес билиишкинден үнген азы ужур эдерткен хевир-шынарлыг. Чижээлээрге, Тыва Республиканың Президентизинин Курлавыр фондузунун бар бооп турарының хоойлуга дүгжүп турарына хамаарыштыр чигиниишкин чүгле херектиң ужур-утказын билбеаинден үнген, ол Тыва Республиканың «Тыва Республиканың 1996 чылда республика бюджединин дугайында» 1996 чылдың май 22-де хүлээп алдынган Хоойлузу-биле (ч. 9 п. 17) көрдүнген болгаш хевирлеттинин тургустунган.

Тыва Республиканың Чазааның 1995 чылдың март 3-те хүлээп алганы «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге акша-хөрөңги деткимчезинин дугайында» айтыышкынынга, январь 10-да хүлээп алганы «Кызыл хоорайда Кочетов кудумчузунда 139 дугаар бажыңның септелгекатап тургузуушкун ажылдарынга акша-хөрөңги тускайлаарының дугайында» доктаалынга, ооң-биле кады Тыва Республиканың Президентизинин 1996 чылдың март 28-теги «Үлетпүр адырларының ажылдакчыларының ажыл толевири, пособиелер болгаш өске-даа социал төлээшкиннер талазы-биле хуусаазы эрткен өрелерни төлээриниң талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыынга хамаарыштыр удурланыышкыннар хүлээп алдынмаан, чүге дээрге оларны боттандырарынга херек акша-хөрөңгини күүсекчи эрге-чагырга бюджеттен дашкаар фондулардан алыр деп айыткан турган.

Ынчалза-даа херектиң ужуру-ла мында, шуут шынгыы, дорт болгаш хүлээндирип турар айтыышкыннар чок турган, а чүгле дуза көргүзериниң дугайында дилеглер болгаш саналдар турган. Оларның-биле чөшшээрешкени дээш фондуларның удуртукчуларынга өөрүп четтириишкинни илередир апаар. Чурттакчы чонну хөмүрдаш-биле хандырарын дүрген катап эгелээр, частыышкындан үрелген бажыңны катап тургузарының талазы-биле ажылдарны саадатпас, бүдүрүкчүлерни материалдыг тала-биле деткиир аргаларны ол берген. Пенсияларны өй-шаанда төлеп бээринге ол кандыг-даа салдар чок болган. Акша-хөрөңгини фондуларга эң кыска хуусааларда эгидип берген. Оортан кым когарааныл берген айтырыг тургустунуп келирдир. Шак ындыг анаа эвес хемчеглерни алырынга эргежок чугула чарыгдалдарны чедир өөренип көрбээн хоойлуга-ла бичин дээштиг болган-дыр. Ол дээш ынча дыка шыңгыыжыраанының херээ бар бе? Бир эвес прокуратура Дээди Хурал дамчыштыр российжи хоойлу тургузукчуларынга амгы ол хоойлуга эдилгелер киирер дугайында санал киирген болза, шын болур турган эвес ирги бе?

Республиканың чурттакчы чонун камгалаар сорулга-биле ТР-ниң Президентизи 1996 чылдың июнь 20-де «Тыва Республиканың девискээринге этил спиртин болгаш эзиртир суксун продукциязын киир сөөртүрүн база мөөңнеп садарын чурумчудар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Чарлыкты үндүрген турган. РФ-тиң Президентизиниң ужуруутка талазы-биле шак ындыг Чарлыындан ол мурнан үнген чүве болганда, ону аңаа чүүлдештирери херек агаргган турган болбайн аан. ТР-ниң Чазаанның чооктагы бир хуралынга ону боттандырын кылган.

ТР-ниң Президентизиниң «Садыглажыышкын ажылчорудулгазын кылыр эргеге лицензиялар бээриниң дугайында» Чарлыынга хамаарыштыр хомудал, негелделерни, биргиээлчегде, Дээди Хуралга хамаарыштырган болза эки турган боор, лицензия көрдүнген тус көр үндүрүглериниң болгаш чыыылдаларының дугайында хоойлуну ол хүлээп алган болгай. А ТР-ниң Президентизиниге хамаарыштыр алыр болза, ол бодунуң Чарлыынга эргежок чугула өскерилгелерни шагда-ла киирген.

ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Баштынының албан-дужаалдарын ацылаарының дугайында база катап сагындырган-дыр. Ол айтырыг дээрге республикада эң бедик албан-дужаалга келир үеде кордакчыларны илередир бир янзылыг лакмус саазын болду. (Бодап көөрге, Анатолий Дамба-Хуурактың оларның санынга киириштирип турары барымдаалыг болгу дег). Ынчалза-даа ол айтырыгны катап-катап үндүрүп кээп турары, хамыктың мурнунда, ол политиктерниң боттарынга таарымчалыг байдалдар тургузуп алырынче сагыш салып турарын херечилеп турар. Кандыг-даа каас-чаагай барымдаалар-биле мөзүн-шынар азы эрге-хоойлу талазы-биледаа болчук — оларның негелдерни хаажылаттынган болдур, оларга ийи дакпыр харысалга эмин эрттир аар, амгы нарын байдалдарда президентиниң албан-хүлээлгелерин боттандырарынга олар кошкак белеткеттинген дээрзи шуут-ла билдингир-дир.

ТОЖУЖЕ ДОРТ ОРУК

**Тыва Республиканың Чазаа Тожу кожуунуң экономиказын хөгжүдер талазы-биле «Ажыл-агыйны чорударының чаңчыл болуп келген хевирлерин катап тургузарынга болгаш бойдус-биг эт курлавырларын комплекстиг ажыглаарынга үндезилээш, Тожу кожуунуң экономиказын үе-чадалап хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ынчангаш Тожуну Кыдыкы Соңгу чүкке хамаарыштырганы черле чоп. Чазактың ол-ла доктаалында Кызыл — Бояровка — Таштыг — Тоора-Хем автооруун кылырын «Тыва автоорук» эргелели-биле керээ чазын-на дугуржулга езугаар чардынган. Бо хүнде ол акшаның 2,5 млрд. рубльдиг ажылы кылдынган, ол дээрге, үстүнде чугаалааным 10 км орук ол-ла болгай. Бис эгезинде-ле орукту ол-бо талазындан корүп тургаш, эң берге участогундан эгелээн улус бис. Моөң-Хөлдүң чаны-биле эртер 1 км черде туулаа, малгаш бар, борта элээн саадаар апаарывыс билдингир. Баштай ыыштарны кескеш, адаанга салгаш, кырындан сай-биле салдаар апаар. Ынчангаш бо орукту кылырда кыш, чай чок ажылдаар апаары билдингир, үүге дээрге чамдык черлерде орукту орта танывас мен) бижип алган кыска материалдарым көргүзеримге, сээң бо материалдарың кончуг чугула материалдар-дыр. Сөөлгү медээлерге ажыглаар бис. Мен ап алыйн — дээш, ап алган чүве. Оон ол медээлеримни Кызыл хоорайга бир бажыңга хонуп чыткаш радиодан дыңнаан мен. Тыва радиога чогаалчылар, журналистер, партия, комсомол, Советтерге ажылдап чораан кандыг-даа хоочунар эки үүле-херекти бүдүрүп, чогаадыкчы кокпа орукту ооп изеп үнгеннер дизимзе, чазыг-даа чок болур.

Баштайгы чылдарда радиокомитединге ажылдап турган Маады Кара-Тоннуг, Седен Хертек, Киим-оол Хертек, Таан-оол Хертек, Делгер-оол Оюн, Сиирин Даваа болгаш өскелер-даа кодээ авторлар-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларның бижээн чүүлдерин, материалдарын радиога тускай тургускан программа ёзугаар дамчыдып, чырыдып турганнар. Эн ылаңгыя сөөлгү медээлерниң кол редактору турган Маады Кара-Тоннуг көдээ авторлар-биле доктаамал быжыг харылзаалыг, эптигээлдек, сагыш човаачал кижи чүве. Оон ангыда хоочун журналист Хертек Седениң организастап турганы «Хойжуларның радиостанциязы» көдээ ишчилериниң, дыңнакчыларның сонуургалын хайныктыра бээр турду.

Черле ниитизи-биле тыва радиодан «Чалыы назынның отчугажы», «Шагар-Ары», «Үежилеривистиң овур-хевири», «Чинчи-шуру», «Салгал», «Улуг-Хемниң чалгыглары» болгаш өске-даа дамчыдылгалар хөй-хөй радио дыңнакчыларын хаара тудуп, сонуургалын доюлдуруп турган-даа, ам бо хүннерге чедир туруп-даа турар. Мурнунда чылдарда радиога ажылдап турган шүлүкчү, журналист Сарыг-оол Тамба-Сүрүң оглу Куулар Сүг-Хөлге келгеш, «Хемчиктиң чалгыглары» чечен чогаал каттыжыышкынының ажылын сонуурган, чогаал биижиринге сонуургалдыг кижилериниң ажылдары-биле таныжып, оларга боттуг дозаны чедирип, арга-сүмелерни кадып, эки дээн чогаалдарын «Улуг-Хемниң чалгыгларынга» үе-үелеп дамчыдып турганын утпас ужурлуг бис. Мен ышкаш көдээ авторларның болгаш өскелерниңдаа чугаалары, чогаалдары тыва радионуң алдын фондузунда бар дээрзи

ЦААЛГАЛАРНЫ БЕРГЕН

Октябрь 22-де Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, республиканың Тудуг, архитектура болгаш чурттал-коммунал ажыл-агый яамызының удуртукчулары-биле кады Кызыл хоорайның элээн каш социал ужур-дузалыг объектилеринге чедип, оларның байдалы-биле танышкан.

Инвалид ургларның социал реабилитация төвүнүң бажыңының белеткели Президентинин сеткил-сагыжынга таарышкан. Ол амгы үеде ажылдап турар гомеопатия, психология, массаж, диагностика кабинеттериниң ажылы-биле танышкан. Республиканың 540 инвалид ургларының 320-зи төптүң кабинеттеринде кирип, эмнедип эгелээннер. Инвестициялар тудуунун эргелелиниң начальники В. Д. Кавалайга объектини долузу-биле ажыглалга киирериниң хуусаларын сагындырып, ону дүргедедирип Президент дааскан.

Энергетиктер кудумчузучда 1 дугаар бажында 80 аал чурттаар общежитиеде хоорай эрге-чагыргаларының саналы-биле туттунган котельнаяның кышка белеткелиниң байдалы-биле Президент танышкан. Бажында чылыг кииртинген, септелге кылдынган. Калинин кудумчузунун 1 дугаар бажынында Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалының октапканы общежитиеде амгы үеде септелгетудуг ажылдары кидинтүлүк чоруп турар, эде кылдынган общежитиеге 38 өскүле чурттаар. Ында ажылдап турар ажылчыннарның ажыл төлевириниң дугайында дилээн хандырарын Президент аазаан. Интернациональная кудумчузунун 119 дугаар бажыңында общежитиеге электри чырыы үзүлгеиден бээр үш ай четкен, сонгаларын буза шаап каапкан. Ындыг бергелер турзадаа, ында улустар чурттавышаан. Чогум-на бо бажың талазы-биле дөрт удаа даалга бердинген турганын сагындырып, тудуг сайыды В. А. Монгуштуң ону күүсетпээнинге таарзынмайн турарын Президент илереткен.

Паротурбинная кудумчузунга мооң мурнунда элээн хөй общежитиелер турган. Соолгу каш чылдарда оларның үжүн бузуп каапкач, артканнарында улус чурттап турар. Общежитиелериниң чаагайжылдызынче боттарының кичээнгей салырын чурттакчылардан Президент дилеп, тудуг материалдары-биле дузалаарын аазаан. Чехов кудумчузунда общежитиениң чурттакчылары боттары септелге чорудуп, бок-сагын аштап турарлар.

Ш. Д. Ооржак үнүүшкүнүнүң түннели-биле яамыларның, хоорай чагыргазының удуртукчуларынга тодаргай даалгаларны берген.

Рита САМБУ.

● *Чазактың үнүүшкүннүг хуралы*

ЭЭРБЕКТИ КАНЧААР СЕГИДЕРИЛ?

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Чазак Баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап олар бо неделяда Бин-Хем кожуунунуң Эрбек сумузунга Чазактың үнүүшкүннүг хуралын эрттирген. Аңаа аңгы-аңгы яамыларның сайыттары, ведомстволар удуртукчулары хөй-биле киришкен.

Каш чыл бурунгаар «Эрбек» совхоз Бин-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң салбыры турган үеде аңаа 32 муң баш шээр малды өстүрүп, оон эвээш эвес орулганы ап турган. Ооң-биле чергелештир үгле мал ажылыга безин барык муң хире кижини хаара тудуп турган. Кажан республика рынок экономиказынче, ажыл-агыйлар чаа угланыышкынныг байдалдарже кирип турар үе-чадада «Эрбек» «Кызыл тараачын» совхозтан апрыланган, аңгы ажыл-агый апарган болгаш аңаа Эрбек сумузун тургускан. Ол үеден эгелээш, ажыл-агыйның ниити байдалының деңнели кошкан, өрешире көвүдээн, моон соңгаар ынчаар ажылдап-чурттаарының аргалары чок, нарын апарганындан Президентиге, Чазакка база тус черниң кожуун чагыргазынга тускай биллириишкиннерни киирип келген.

Эрбекчилер чүү негеп, кандыг дуза дилеп турарыл? Ам көрүп көрээлинер.

Бирээде, ажыл-агый соолгу чылларда дыка сандаргай байдалда келген деп ажыл-биле чугаалаар апаар. Ында бо хүннерде 10 муң ажыг баш шээр мал бар. Ындыгда болза оон алдының турар продукцияның беримчези дыка эвээш база ону дужаарганы дээш төлевир амга чедир бүтпейн турарындан акша-шалың айтырыы, чамдык черлерде ышкаш, нарын байдалда туруп турар. Республиканың ажыл-агыйлары соолгу ийи чылда дыка өскөлүп, эде организастаалкынны кылып турда, эрбекчилерде бо талазы-биле байдал өргиде хевээр болуп артпышаан турарының ужурундан экономиктиг реформалар база чаартылгалар ында ам-даа чорбайн турар. Моон ужурундан сумунуң чурттакчыларының социал-экономиктиг байдалында чилиг айтырыглар тургустунуп келген.

Бөгүнде сумуда ниитизи-биле 242 өрегеде 986 кижи чурттап турар. Ажылдаар ужурлуг 468 кижиниң үгле 220-зи аңгы-аңгы ажылдарда хаара туттунган, а артканнары аңаа олурып турар. Үгле дизе, мал ажылындан аңгыда, сумуда сад-огород, ногаа, картофель болгаш тараа-быдаа өстүреринің ажылдары шуут чорбайн турар. Үгле чурттакчыларның кезик-чамдыызы боттарының бажын чанында огородтарынга хөй эвес картофель тарыырынга ойлежип турар. Бо чылын безин 242 өрегениң үгле 124-ү картофель өстүрүп алган. Хаван, дагаа, кас болгаш өске-даа азырал амыдыраныр өстүрүп турар өрегелериниң саны дыка эвээш. А шээр болгаш боа малдың баш санын немей ам-даа өстүрери чугула апарган.

Сумунуң чонунуң Президентиден болгаш Чазактан дилеп турар кол айтырыгларының бирээзи — Эрбек сумузун Бин-Хем кожуундан үндүргеш, Кызыл кожуунга киирери база ук суурну Кызыл хоорай чаныныр чурттакчылыг чери кыллыр тускай бүрүн эргени бээри болуп турар.

Эрбекчилер ону үгле коччуг күзеп турарыл? Маңаа кыска тайылбыр бээрин ораалдажып көрейн.

Хуралга санал берген чурттакчыларның чугаалап турары-биле алырга, ажыл-агый кылып, эмчи-домчуга кирип, хуу херек болгаш өске-даа үүлдер кылып алыр дээш эрбекчилерге үргүлүү Туран хоорай чедери кончуг берге болуп турар. Ооң кадында, акша-төгерик чок, суурнуң харылзаа белдиринде телефон ай-айы-биле ажылдавайн турарындан бергедээшкиннер тургустунган. Суурнуң албан организациялары, школа, ургларның сады болгаш ажыл-агый саза өске-даа черлер электри энергиязы ажыглааны дээш, улуг түүнүг өре-ширеге онаажып турар. Ажыл-агый кылып, ыцай-бээр чоруурунга ажыглаар кывар-чаар материалдар айтырыы шиитпирлеттинмейн турар.

Ажыл-агыйны болгаш сумунуң амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хуралга санал бергеннериң чамдыктарының чугаазын маңаа кысказы-биле киирип көрээлинер.

Владимир ХҮРЕҢ-ООЛ, «Эрбек» совхозтуң директору:

— Бөгүнде совхозувус үгле мал ажыл-агыйлыг болгаш үгле ооң-биле кызыгаарлаттынып турар. Хөй эдин болгаш дүгүн дужаарга, бүгү чарыгдалларга четпес, өртээ шуут харыкчок. Ынчангаш ам чер ажылын сайыратпас болзувусса, чыл келген тудум совхозтуң экономиказы, чоннуң амыдырал деңнели кудулап-ла турар. Улуг эвес шөлдер бар-даа болза, аңаа чер ажылы кылыр дээш акша-хөрөңгиниң чедишпезинден күш четпейн тур бис. А ажыл чок кижилериң саны бичии сүүрда эмин эрттир хөй. Малга бээр холуксаалыг чемнернин чогундан малдың деңгели кошкан, чаш толу хөйү-биле хорап турар-дыр. Чурттакчыларның хуула малы чыл бүрү өзүп көвүдеп тур. Ынчангаш совхозтуң ажыл-агыйының ниити угланышкынын чаартып, эде организастаашкынны дарый чорудары кончуг чугула.

Вячеслав СУНДУЙ, школа директору:

— Суурнуң чону, албан организациялар, коллективтер школага бо кызын одаар ыяш белеткелинге идепкейлиг киришкен. Ол дээш улуг-биле четтиргенивисти илередип тур бис. Котельнаяныстың электри шимчедикчилери бо-ла өрттенир-дир. Ам котельнаяда таптыг ажылдадыптар шимчедикчи чаңгыс-даа чок. Школаның соңгалары дыка хөй черлерге бузулган. Ону удур кылып, шил салып алыр акша школада чок. Үгле сөөртүп алганывыс 15 тонна хөмүүдаш дээш безин 700 муң рубльди төлевивис.

Самойлов МОНГУШ, кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды:

— Совхоз шалынга 85 миллион рубль өрелиг-дир. Республиканың чамдык ажыл-агыйларынга бодаарга, бо дээрге дыка эвээш түүдүр. Төлеп болур. Ам совхозту эде организастаарынче киреп херек. Келир чылда хөй дүгүнүң өртээ улгадыр, ынчангаш продукция-биле, чеж-биле ажылдаарынче кол кичээнгейни салыры чугула. Тараа өртээ ам бир тоннаның 1 миллион рубль чорбушулап турар. Тараа өстүрер эки шөлүү амдан эгелеп дилеп тыпкаш, ону дарый болбазырадып эгелээш, чазын чаштыраар херек. Күрүкеден алган чөлдилерни республиканың Чазаа, Россияның Чазаа 1998 чылга чедир узаткан болгай. Ам бүгү аргаларны ажыглап тургаш, чер ажылынче дорт кирер, бода малдың болгаш хой, ошкүнүү санын улам улгаттырар дээш, бот-боттарыыска дузалажып ажылдаар ужурлуг бис.

Владимир ПАК, эрбекчилерге сад-огород ажылын өөредип, дузалажыры-биле чалаткан специалист:

— Эрбекке ногаа культуралары өстүрер дээр болза, чер эки-дир. Ынчангаш меңээ совхозтуң талазындан дуза херек. Ол үүл дээрге, эки шынарлыг үрезиннерни баш удур садып алгаш, ону чазын олуртурунга белеткээр херек. Бо ажылдарны дарый кылып эгелээр дээр болза, амдыызында 60 хире гектар черни ангылаваш, оң күскү андырылгазын ам дораан чорудар херек, черни үлүдүрүр. Оон аңгыда, теплица тудуун база ам эгелээр. Шынарлыг болгаш дүрген быжар продукцияны өстүрер дээр болзувусса, органиктиг чемишчидилгелер, өдек дээш өске-даа үүлдер база чугула херек. Ынчангаш суггатыг 60 гектар шолге баштайгы чылында 60—70 хире кижини ажылга хаара тудуп болур, а дараазында чылдарда шөлдериң хемчээлин улгаттырыгаш, оон-даа хөй кижини аңаа хаара тудуп, улам хөй продукцияны өстүреринің аргалары бар.

Чаагай-оол МОНГУШ, ТР-ниң күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар талазы-биле сайыды:

— Эрбек сумузунуң чонунга мооң мурнунда-даа дузалап турган бис. Суурнуң пекарнязынга, арат ажыл-агыйларынга, аныяктарны аңгы-аңгы мергежиллерге өөредиринге болгаш өске-даа үүлдерге тодаргай дузаны көргүскенивисти эрбекчилер утпаан. Сумунуң ажыл чок кижилерин болгаш аныяктарны өөредиринге, өске мергежилге катап өөредиринге, ажылчын турштар организастап тургузарынга ам-даа дузалаар бис. Ынчангаш бо үнде Эрбекте мындыг байдал тургустунуп келген болганда, келир неделядан эгелээш бистиң яамы сумуга келгеш, хүлээп алыышкынны эгелээр бис.

Паксыл-оол ООРЖАК, Кызыл кожуун чагыргазының даргазы:

— Хадың будуунда азып каан борбак далган ышкаш ындыг белен үүве чок, ынчангаш бистиң кожуунга-даа каттышкаш, домей-ле ажылдаар апаар силер, хүндүлүг эрбекчилер! Силерниң бистиң кожуунга каттыжар деп турарының дугайында кожуунның чонунга дыңнадыр мен, бодум аңаа удур эвес мен, чонувус-биле база ол дугайында сүмележип көөр бис.

Эрбек сумузунуң чурттакчыларының социал байдалдарында бергедээшкиннерге хамаарыштыр социал даалгал сайыды Д.-С. Б. Яндак, республиканың одаар үүл сайгарар черинин начальниги С. В. Никонов, өөредилге сайыды В. Б. Хөвенмей республиканың хереглекчилер ниитилелинин баштаар черинин даргазы Х. Д. Монгуш болгаш өскелер-даа тодаргай даналдарны берип, Эрбекке үүнү кылза эки-ил, оон чонунга канчаар дуза кадар болза таарымчалыг болуурул дээрзинин дугайында боттарының даналдарын бергеннер.

Хуралдың тончүзүнде Ш. Д. Ооржак үүве чугаалаан, ылаңгыя бергедежип келген Эрбек сумузунда чер-девискээр, суг, ыяш, балык-байлан, кат-тоорук, асфальтылыг каалама орук, тудуг-суур баазазы дээш, чаныында чыдар Кызыл хоорайга чедир бүгү үүлдер барын демдеглээн. Республиканың Чазаа, сайыттар болгаш өске-даа удуртукчулар эрбекчилерге демнин-биле дузалажыр деп шиитпирлээнде, ону президент деткип турарын Шериг-оол Дизижикович чугаалааш, сулараан ажыл-агыйларның болгаш чурттакчылыг сумуларының аразындан Чазактың, Президентиниң бүгү талазы-биле дузалап турары 20 дугаар суур болуп турарын ол демдеглээн. Эрткен ийи чылдың дургузунда шак мындыг 19 сумуга Президент, Чазак тускай дузаны кадып, оларны бут кырынга тургускан болгай. Ындыг черлерге Президент, Чазак акша-төгерикти, оон аңгыда дириг кастарны, хаваннарны, дагааларны, өлүректерни, янзы-бүрү кат сыптарын, мал чемнери болгаш өске-даа чугула үүлдер-биле хандырып, бар шаа-биле дузаны кадып келген дээрзин айыткан. Байдал ниитизи-биле чеже-даа берге болза, өске девискээрлерге бо-даарга, бистиң республиканың школалар, уругларның албан черлери, эмнелгелер, спорт залдары болгаш социал культураның бүгү объектилери ажылдап турар.

Экономиктиг реформалар талазы-биле коскү, эки түүнелдиг черлер база эвээш эвес апрган. Чижээлээрге, Бин-Хемде «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлге хүн бүрү 6-7 тонна сүтү саап ап, оон 6-7 хире аңгы-аңгы сүт продукциязын болбазырадаткаш, бодунуң ажылчыннарынга, туранчыларга болгаш Кызыл хоорайның чурттакчыларынга доктаамал садып турар. Ылаңгыя ажылагыйның бүдүрген хоюткан (сгущенное молоко) амданы тергиин болгаш өртээ чиик. Пекарняда эки шынарлыг хлебти быжырып, өске черлерге база садыглан турар. Ажыл-агый пенсия фондузунче ай санында 75 миллион рубльди үзүктелчок шилчилип турар. Коллективтиг бүдүрүлгениң кежигүннери бо чылдың алды айларының шалың акшазын долузу-биле алган.

Шак мындыг ажыл-агыйлар республиканың чамдык кожууннарында база бар дээрзин Шериг-оол Дизижикович чугаалаан.

Берге үүве үүл дизе, чамдык черлерде хой ажылы суларап, хойнуң уксаа-шынары үрелип турар. Оон түүнелинде чурттакчы чон хой өстүреринче шоолуг кичээнгей салбастап, харын бода малче болгаш чылгы өстүреринче үүткүүр апарган дээрзин Президент айыткан.

Ажыл-агый, социал байдалдар талазы-биле Бин-Хемде Чкаловка сүт-бараан фермазы дээн ышкаш кошкак ажылдыг черлер ам-даа бар болуп турар. Оларга черле дузаны кадар апаар, өрү тыртып чүгээртедир.

Эрбекке ам биче бүдүрүлгелер тургузар херек, оон иштинде өг-бүле бүдүрүлгелери, эт, сүт, картофель, ногаа аймаа өстүрери бирги чергенин айтырыы. Ынчангаш ам чер участоктарын, малчын кыштаглары, одаларны, сиген шөлдерин күзелдиг кижилерге дүрген үлээр херек.

Ш. Д. Ооржак суурнун социал амыдыралын, ажыл-агыйны экижидеринин талазы-биле өске-даа санал-оналын, бодалдарын чугаалааш, Чазак кежигүннеринге, сайыттарга, удуртукчуларга ону дүрген-боттандырары-биле тускай даалгаларны берген.

Виктор КАРА-САЛ.
Президентинин парлалга секретары.

ХОЛУВУС САЛДЫНМААН

Өөредилге чылының эгелээни-биле бистиң бижиктивис Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге килдизинин эргелекчизи Анисья Кууларовна Монгуш-биле ужуражып, чамдык айтырыгларны аңаа салган.

— Өөредилге чылынга хоорай школаларының болгаш уруглар садтарының белеткелиниң байдалын бистиң номчукчуларывыска, ада-иелерге сонуургадып көрүцерем.

— Кызылда ниити билигниң 13 ортумак школалары бар. Оларның үжү школа-гимназия (№ 3, 5, 9), а бирээзи, № 15 школа лицей болуп турар. Угааны база кадыкшыл байдалы четпестерлиг уругларга № 6, 10 дузалал школалары бар. Өскүс болгаш ажаалда-хайгааралы четпес уругларга школа-интернат, 2 кежээки школа, школадан дашкаар ажылдар чорудар төп, «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлге каттыжышкыны, 33 уруглар сады ажылдап турар.

Школаларкың болгаш уруглар садтарының бо өөредилге чылынга ниити белеткели багай эвес. Ындыг үнелелди Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржактың хыналда-таныжылганың түүнелинде бергенинге бис — хоорайның улус өөредилге килдизиниң ажылдакчылары, башкылар — өөрүвес аргавыс чок. Акша-төгерик чедишпес, чеже-даа амыдырал бергедеп келзе, коллектив бүрүзү бар аргаларны дилеп, тып турган, чаа өөредилге чылынга багай эвес белеткеннинин демдеглээри өөрүнчүг. Маңаа ада-иелериң хиреша-биле деткип, дузалаанын база айтыксадым. Бо өөредилге чылынга дугаары 3 (директору В. И. Виденкин), 5 (А. Ф. Кезакова), 6 (А. Н. Кузнецова) школалар база дугаары 2 (В. В. Иванова), 21 (Л. А. Феденкина) уруглар садтары эки белеткенгеннер.

Школа назы четпээн уруглардың албан черлерин хиреша-биле кызыдып келгенивис-биле, өске черлерде, кожууннарда ышкаш хаап кааптар таварылга бистиң хоорайга турбаан. Кышка белеткеливис база таан багай эвес. Ынчалза-даа чеже-даа кызыдарга суг дамчыдар системалар эргижиреп үрелген болгаштың бир-ле черден дытты бээр-дир. Оларны дарый солуп кааптар дээрге, өртээ улуг, база-ла акша-төгерикке үзер боор-дур.

— Башкы болгаш кижизидикчи кадрлар-биле хандырылга кандыгыл. Анисья Кууларовна?

— Республика төвү хоорай болгаш кадрлар-биле хандырылгавыс үүгээр деп болур. Ынчалза-даа чамдык школаларда, уруглар садтарында даштыкы дыл, тоогу, күш-культура, күш-ажыл база музыка башкылары, кижизидикчилер чедишпейн баар таварылгалар база бар харын. Удуртукчулар, хоорайның өөредилге килдизи шалыпкын хемчеглерни ап, өске хоорайлар, өөредилге черлери-биле харылзажып, од ховар специалистерни удур четчелеп аптар-дыр бис.

Хоорайда бо хүннерде ажылдап турар 1142 башкылар, кижизидикчилериң 7-зи Россия Федерациязының, 18-и Тыва Республиканың алдарлыг башкылары, 100 башкы дээди категориялыг, 200-ү бирги категорияның, 259-у ийиги категорияның башкылары, а школа назы четпээнней-биле ажылдаар 616 тускай эртемниглер бар.

— Өөредилге номнары-биле өөреникчилериң хандырылгазының дугайында үүнү чугаалап болур силер?

— Өөредилге номнарын сөөлгү үеде өөреникчилерге класстар аайы-биле четчелештир хандырары база элээн бергедеп турарын эскерери берге эвес. Ону ада-иелер-даа, башкылар-даа демдеглеп, чеменел хомудалын чөптүг иле-редип турарлар. Акша-төгериктің база саазын аймааның чедишпези-биле 5-9 класстарга математика, төрээн чогаал, бешки классчыларга төөгү номнары ам-даа чедишпес хевээр. Класстан дашкаар номчулга номнары, ылаңгыя тыва дыл кырында, арай эвээш болуп турар.

— Акша-шалың талазы-биле айтырыг кайда-даа берге. Силерде амгы байдал кандыгыл?

— Чажырып канчаар, элээн нарын. Чамдык башкылар, кижизидикчилер шөлээ акшазын безин чедир албаан. Уругларның компенсация акшазын база чедир бербейн, төлевейн баар ужурга бо-ла таваржыр-дыр бис. Чединмес амыдыралдыг уругларга дузалал акшазын чогуур үеэзинде эвес-даа болза, хиреша-биле көргүзүп, идик-хеп аймаан садын берип турар. Ниити Россияда акша-төгерик айтырыының бергезин эскерип, билип турар болгаштың шуут-ла хол салдынмаан бис.

— Эрткен өөредилге чылының түүнелдерин кысказы-биле номчукчуларга сонуургадып көрүцерем, Анисья Кууларовна.

— Эрткен өөредилге чылында хоорайның шупту школаларының 646 класстарынга 14545 өөренікчи турган. Оларның 3518-и азы дөрт өөреникчинин-не бирээзи үүгле «4», «5» демдектиг өөренген. Өөредилгениң ниити хуузу 97,6 хуу болуп, 354 өөреникчи ийи чылчы болган, азы ниити өөреникчилериң 2,4 хуузудур.

Демдеглексенчиг база бир эки болган үүве — алдын болгаш мөңгүн медаль-биле школа доосканнарның саны өзүп. 34 өөреникчи болганы. Ылаңгыя дугаары 2, 9, 14, 15 школаларда оларның саны арбын. База бир солун үүл — бо чылдан эгелээш, медальдыг доосканнарны тускай хевириңи аттестадын, медаль база өртектиг белек-биле кады ТР Чазак Даргалары: Президент Ш. Д. Ооржак база Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат оларның боттарының тыпсын турганы.

— Амгы үениң негелдезинге дүүштүр школа амыдыралында онзагай, чаа үүү барыл?

— Сөөлгү үш чылдарда улаштыр «өөредилге-кижизидилгелиг ажылды дифференцилизастап (аңгылап) база бот-тускайлан (индивидуализация) чорудары» деп шиитема-биле ажылдап келдивис Ооң эки түүпелдери ам көстүп эгелээн.

Хоорайның школа бүрүзүнде аңгы-аңгы деңнелдиг класстары бар апарган. Чижээлээрге, эртем-билигже сундулугларның гимназия азы лицей хевириңи класстары база чамдык эртемнерни ханы өөренириниң класстары, ортумак өөредилгелиглериңи класы азы кошкак өөредилгелиглерге тускай программа езугаар педкөррекция класстарын ажылдадып, ажыглап турар апардывыс.

Ынчангаш школаларда инновациялыг (чаа үүүлдер) ажыл чылдан чылче уламчылавышаан: «Кижи болгаш ниитилел», «Экология», «Ритмика», «Риторика», «Театр», Долгандыр делегей» деп чаа эртемнер курстарының тыптып турарыдаа таварылга эвес. Бир дугаар школада даштыкы дыл болгаш бойдус өөренир гимназия хевириңи ийи класстарын ажыткан. Школа-интернатта англи дылды бирги класстан эгелеп өөредип эгелээн, «экологтуг эртем» база «харылзажырыының культуразы» деп курстарны ажыткан. Дугаары 9 школа экологтуг диалектиканың чаа моделиниң баштайгы түүнелдуржулгазын үндүргени, лицей-школа 15-тің (А. В. Конев) хоорайның бүгү школаларынга конкурсту чарлап. өөреникчилерни шилип турган хүлээп алган, хапылаткан программа-биле өөредип турары солун...

Чаа, солун ажылдарны ооңдаа хойну чугаалап болур. Түүнелинде дараазында деңнелгени номчукчуларга сонуургадыксадым: Тыва Республикадан конкурстан дашкаар соңгаар дээди өөредилгеже кирген 151 студентилериңи 67-зи, а Кызылда чаа ажыттынган күүне университетинче бистиң 79 доозукчувус бо чылын кирген. Аңаа канчап өөрүвес, чоргаарланмас боор! Башкыларывыстың кызымак ажылының түүнели од эвес бе?

Интервьюну Чапай СОТПА алган.

Аңныыр сезону эгелээн

ӨЛҮК ӨРТЭЭН ДУГУРУШКАН

Чоокта чаа аңныыр курлавырларын камгалаар база шын ажыглаарының департаментизинге 1996-1997 чылдарның аңныыр сезонунга уткуштур човүлел хурал болуп эрткен.

Департаментиниң даргазы М. Ч.-А. Монгуш хуралды башкарып эрттирген. Ооң ажылынга ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле күрүне комитетиниң төлээзи Сергей Сапелкин, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ямызының кол специализи Виктор Оюн, ТР-ниң хереглекчилер эвилелиниң баштаар черинин даргазынын оралакчызы Владимир Беспалов, Каа-Хем кожуунның кол охотоведи Геннадий Сункуев болгаш ТР-ниң Долгандыр хүрээлел болгаш бойдус куравырларын камгалаар яамының төлээлери база албанның өске-даа кижилери киришкен.

Бир-ле дугаарында, бо чылдың өлүүнүң өртээн орта дугурушкан. Тускай эртемниглерниң киирип келген саналын езугаар 1-ги сорттуң дииц өртээн 4 муң рубльге, кыштың эң бедик сортун 170 муң рубльге доктааткан. Бо өртектерге маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп турду, ынчалза-даа оон улгаттырар арга чок деп түүнелге келгеннер. Кожууннарга турган аныыр-тывыш ажыл-агыйлары акша-хөреңгиниң берге байдалынга таваржып, чамдыктары шуут-ла хоозурап турар. Ажыл-агыйлар, аныыр-тывыш будүрүлгелери аныыр курлавырларын камгалаар база шын ажыглаарының департаментизи-биле кереэни чарып, ок-боону ап болур. Чамдык өлүктүң аныыр сезонун бо чылын октябрь 20-ден эгелээр деп шиитпирлээн. Моон мурнунда чылдарда үнелиг-ле турган өлүк чурт сандарап эгелээрге, үне чок болу бергени ол-дур деп чамдык хоочуннар хомудап-даа турдулар. Бо чылын дииц Тывада эвээш эвес, ол Тожуда, Кунгуртугда, Таңды-Уланың сыннарында барын тускай эрдээш, девидексеп базып ор мен. Канчаар-даа далажыпдывыдап чоргужемче, хүндаа ашты. Ынчалза-даа казанакка чырык имир турда чедип келдим эвеспе. Казанак эжин ажык тур. Ону-даа улуг тоовадым. Кижи-даа келгензивес — ээн шыпшынна үүве. Даштын опайтыр чыын каан будуктар кырынга олурупкаш, дыңнаалаарымга, казанакта кижи-даа тынып чыдыр ышкаш «Аа, Сергей демин-не чедип келгеш, менээ донмазын магададыр дээш, удуп чыдыр боор» кылдыр бодадым.

Казанакка кыңгырадыр кирип кээримге-даа, бо кижи олунмас, удуп-ла чыдар болду. Үүге от салып, шай хайындырып олурбас кижи боор дээш, Сергейге аажок шыжыгып тур эвес мен бе. Мен эгинде рюкзагымны дүжүргеш, «серт!» кылдыр, олунаун кулугур дээш, тыныш чыдар кижинин баш талазынче «каңгырт!» кылдыр октадымна! Аажок хыйланган кончуг чоон үн «коңгурт!» кылдыр коскени каапкан соонда, бир-ле аажок улуг, күштүг үүве мени ужур таваракаш, казанактың бичии суугузун каңгырадыр аңдара октаан, кизир-казыр үне-ле халыды. Сактырымга, дүктүг-дактыгдаа үүве ышкаш болган. Оон ковайын келгеш, шеттер иштинче күдүжеңнедир маннап бар чоруурун көөрүмге, адыгдаа ышкаш болган. Маңаа адыг чытканы ол-дур деп билип кааш, ам кээн коргуп, сөөк сиринеп аажок мен ийин мон. Алгырар дээримге, үнүм база үнместей берген. Сөрбээдей берген коргуп сиринейнин олурумда, эжимнин шимээни чедип келди ышкаш. Кедергей-даа улуг хүлбус чүктеп эккеп-тир. Амна харын чүрек сожурган. чугаам үнүп келген. Адыгның маңаа кээп чыдып алганынга хорадап, чылыгдала нжээн кылып албайн, ам кээп чер болганга-ла хоначалап удуп кылаштап чоруур база өлүмдүк чалгаа үүве болгаяан бо деп-ле адыгга хорадап, ону кончуп хөндүм.

Эртенинде, чер чырый берген кеерувуске, адыг база чүдек корткан хире. Эжиктен үнмейн чорда-ла, отпээ «садырт!» дээн болду, кулугурнун. Оон-на улаштыр шеттер иштинче бөлүредип кире берип-тир. Изинин уун көөрүмге, дек тура-даа дужер хире эвес боорга, соонда таптыг истээр дир дээш, ээп келдим.

Ам харын кылыым частып, чүгле мен-даа эвес, а адыг күжүр мырыңай кедергей корткан-дыр. Албаны аттыга бергенин бодаарга аан. Менден чүгле үүве төгүлбээн боордан башка, кайыыс-даа бужер-ла корткан-дыр бис. Ынчангаш, нелээ деп-хая болган-дыр бис ийин.

Монгуш ЭРГЕП.

ДЕҢ-ХАЯҢ...

Дыңнеп аъттанган тожу ачылар он шаа хонгаш-ла, аалынче дедир-ле уш-баш чок маннадып олурбас. Олар айны бодап аъттанырлар. Улуг ачылар ийи айдан ара чок деп бил.

Ынчан суурга хорам әрлер артпас, а чүгле каш әр башкылар база әмчилер шүүрелип чыдып каар мындыг бис. Ынчалза-даа аннаашкынның кавыргал-дүлгээзини бисти база чандыр көрбес, а бичии чай-шөлээн болза, оода суур чаны болаага дыңнеп маңнашса дишкеш, ана шыдынмайн-на турар бис.

Ол күстүн кыржаң соогу кончуг турган. Мындаа чагган хар чүгле шөлдерде әрип калган, а арга иштинде шала әрээн чаржаң хар диин кедээрингe дыка шаптыктыг, кижи кылаштаарга оон даажы дээрге, кодан чылгы сыыртаан чүве-биле дөмейле чайырткайнып-ла эгелээр болгай.

Бир-ле хүн, ноябрь ортан үезинде әмчи әжим Сергей Кол-биле суур үстүнде Кара-Дагдан барып диңнээр болуп дугуруштувус. Кара-Даг дээрге, үнген-не үнүжү чодур ногаан семдер пештер. Бай-ла чүвезин — тоорук-ла, тоорук ораан-на болгай. Чеже-даа тоорукчулар оон тооруун төндүр ажаан алыр дээр ужур-даа чок! Оларга харын кээргеннер, диңнер, хоорүктер болгаш өске-даа хой аң-меннер, куштар дужалажып турар болгаш, харын бичии сыыгадып турарлар. А Сергей бо чер чурттуг болгаш черле ургаа аччы кижи. Аннаарда узун кижи болза, шиштеңнээн, аң хойгузар көскүзү кончуг ыйнаан, а Сергей чолдак, чер-чадаг кижи, ынчангаш ону аннар белен эскербес. Оон арны әмчилернин ышкаш каштагар ак эвес, а кара-сай тоорук дег кара-хүрен. Оон дозургай кара каралтары әргажок сыгыр-даа болза, ол дег көскү карактар ховар-ла боор. Доола кайда-чүде маннап чораан азы ыяш уламчын чемнел турган сырыктарны ол черле чандыр көрбес.

Дугуржулга мындыг: Кара-Дагда тоорукчулар казанактарынын эң-не чоогу, доңгелчиктер аразында кара суглуг дүк шеттер кыдыында турар казанакка баар. Мен черге хонгаш донар, түрээр боорумга, Сергей мени кээргээш, чылыг черге, ол казанакка хонар деп шиитпирлээн кижи. Ол боду болза каяа-даа, душкан-на черинге от салып алгаш, аңаа оорганалып удуп хонар кижи. Мен дээрге данны атсы от ужудуп тура хонар мен.

Әжим суурдан шала әртээ үнгеш, чоруй аннап чедер, а мен тавыында үнгеш, казанакка базып чеде бээр, ол-ла мен. Менде-даа улуг далажыр үүве чок турган. Баштай таваар базып ора, хүн орайтай бээр орта, ам-на далажып, карангылай бээрийне темниглер тодараткан. Бистиң республиканың девискээринге өске черлерден келген ацчыларның аңнаарын хоруур дугайында дугурушканнар. Моон мурнунда чылдарда Москвадан, Ленинградтан безин четкилеп келгеш, кышты өттүр диңнеп, киштеп турган кижилер бар-ла болгай, ол меге эвес.

Ийи дугаар айтырыг. 1996-1997 чылдарда дуюглуг аңнарны аннаарының чөпшээрелиниң өртээн мынчаар тургускан: мыйгак — 114 муң, элик — 75 муң, чер хаваны — 75 муң, тоорту — 70 муң, хүрен адыг 230 муң рубль болуп турар. Аннаарының бир чөпшээрелин 3-тен хөй эвес кижиге бээр. Үстүнде аңнарга чөпшээрел алган болза, ол хүнүнден эгелээш, 1997 чылдың январь 15-ке чедир күштүг болур. Хуусаазы өөртөн чөпшээрелди узадып болбас.

Бистиң Тываның аңы, балыы-даа сөолгү чылдарда элээн өскен деп тускай эртемниглер санап турар, ону камгалаарына үгле охотоведтер, егерьлер эвес, чон шупту киржип, бир демниг ажылдаар болза, ынчан аңнаарының корум-чуруму тургустунар ужурлуг.

Сергей ХЕРТЕК.

Социал айтырыг

БАЗА БИР АССОЦИАЦИЯ

Чоокта чаа Социал камгалал яамызынга Буян Иргиттің эгелээшкини-биле өскүс арткан уругларның азыракчыларының хуралы болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле 200 ажыг кижи киришкен.

Хуралга амгы үеде Россияда болгаш Тываала тургустунуп келген байдалды өөреним-билиг чедип алырынга улуг деткимче кылдыр бүгү талалыг дузаны ассоциация көргүзүп болур деп идегел барын сөс алганнар чугаалап турган.

Ассоциацияның түр када даргазынга Социал камгалал яамызының килдис эргелекчизи Р. Енаа соңгуттурган. Дузалакчызы — Б. Иргит. Буян боду өскүс өскен болгаш, амгы үеде база өскүс уругларны азырап, өстүрүп чоруур. Ол «Антракт» кафенин бухгалтери. Тургузукчу комитет кежигүннеринге Елизавета Оюн — бухгалтер, Раиса Күжүгет — башкы, Владислав Оюн, Мира Арчумаева, Валентина Хөвелыг олар соңгуттурганнар. Соңгаарладып болбас айтырыгларны комитет бо хүннерде чугаалажып көргеп, өскүс уругларны дээш улуг эгелээшкин, сарыг салыышкын халас черле барбазын деп күзедим.

Владимир ООРЖАК.

(Уланчызы. Эгези. № 120 «Шында»)

2. АДА-ИЕЗИНИҢ АЛЫНГА

Дааш-ла эвес дааш кайы ыраактан дыңналып кел чыткан. Аалдарның улустары ужар-хеме даажын ылгап билир апарган болгаш, дааш уунче карак албайн көрүп турганнар. Ол удавайн Хемчик ол чарыында Чанагаш уундан бир-ле кылагар, инелик дег, апарган көстүп келген. Хемчик кыдыын дургаар кожа-кожа аалдарның кыры-биле кылыйтпышаан, дүргени кончуг чавызап чорүй, хавак баарында аал артында дазырны өрү дугуйлары черге дээр-дегбес кезек чүгүргеш, оон дедир ээй тыртказш, өглерден ырак эвесте доктаай берген. Алдыы, үстүү аалдарның аттыг, чадаг кижилери ужар-хеме хонган черже чаржыпканнар. Ол ужар-хеме ооң мурнунда база олда кавыга хонгулай кааптар, ону улус көрүп, магадап шаг болган хиреде пөкпээн ышкаш, ам база-ла бир улуг байыр-чыскаал болган дег чылып кээп, ужар-хемени долгандыр тургуланган. Хүрү долганы соксаваанда, ужар-хеме чоогунда турган кижилериң хөйленнериниң оргалары үргеп сыный дег апаргылаан, чамдыктарының бөрттери шагда-ла чаштаылай бергилээн. Ужар-хеме долганган чөнүүн чүрүмүн суму чагыргазының төлөлекчиан тудуп, таппыылдың хүлээлгезин күүседип турган. Бичии оолдар аңаа-даа чагыртыр хире эвес. Аваа, Дажы-Доржу, Дүмендей суглар дөстүнмейн салаалары-биле чалгыннарны суйбай каггылап турган.

— Көрүнерем, оолдар, бо «ТАР» деп бижип каан үжүктериң улуун. Бо «Т» деп үжүк мээң-биле барык ден чүве-дир — дээш, Аваа холдарын ийи талаже далбайтып, «Т» өттүндүр тургулаан-даа.

А ужудукчу шагда-ла хавак баарында ада-иезиниң өөнде шөлээн шайлап олурган.

— Чалгынныг оглуң ужуп чедип келген ышкажыл, угбам — деп, Борбак-Карак кадайның кожалары иениң өөрүшкүзүн үлежип, база-ла хөлзеп, үне-кире маннажып, арага-хымызын-даа, боовабоорзаан-даа тудуп алган кээп турганнар. Ынчалзадаа ужудукчунуң шөлээн ноюрзап, арага-хымыс амзап олурар чайы чок. Ажыл-албан кылып чорааш, орук ара ада-иезиниң аалынга кире дүшкени ол.

Борбак-Карак биле Ойта-Санчы ирей-кадайның ортун оглу Чимит шеригден халашкаш, машина чолаачылай берген дээрзин олаа кавыңын улузу билир, а ол дээрге ужудуп, ужар-хеме чолаачылай берген дээрзин баштай дыңнаваш, бүзүрексевейн турганнар. Үүгле караа-биле көрүп, кайгап магадаанын ооң ада-иезинге илередип турганнары ол.

— Силерниң бо оглунар ана ат болган төл эвеспе бо. Чоп чоокта чаа-ла молдурга мунар дээш чадажып, ооң оргазынче төшке азы дашка бедиктенип турган үнүп турган кижи-ле болгай. Мооң аът-даа мунуп чораанын көрбээн мен ийин — деп, Чыраа-Аттыг ирей пат-ла кайгап магадаан. Өскелери ону деткип:

— Харын аан, чер кырынга маннаар чычаан чолаачылаарындан эрткеш, дээрге ужар ужар-хеме чолаачылай берген. Бир эвес бистиң черге далай деп үүве турган болза, ол далайда эжиндирип чоруур пароход деп чүвени база чолаачылай берген турар боор бо. Бо Чес-Булун, Ортаа-Тал, Ак суунга эштип турда, бир-ле докпа-байлаң эвес ийикпе бо—даажирлер-даа бар.

Шынап-ла, Чимит аътка шаап, чарыш аъды-даа мунуп чорбаан. Харын шеригге кызыгаар албанынга турган, аът кырындан дүшпейн чораанын хөөреп чугаалаар турган.

Ол шору өзүп, эзер дергизинден туттунуптар апаргандa, ооң эштери шериг чоруур деп үүве тып алган. Сүт-Хөлдүү узун, шыырак оолдарының аразынга ол бодун арай чыкпак, бичии кылдыр бодаар турган. Ынчалза-даа шериг баар дээн эжи Даваалайдан чыда калбаан. Ада-иези ынатпайн турда-ла, шериг шинчилгези эртер дээш, Чадаанаже хапкан. Узун оолдарның аразынга кыска кылдыр көзүлбес дээш, чыскаад үезинде эзжээнге бедиктенип, харын-даа идииниң иштинге бедидир калбак дашты эзжээнге эптей салып алыр турган. Комиссия ону холуп кааптаан, харын-даа ооң аваангыр, шимченгир, сагынгырын мактап турган.

Чимит шеригге кезек өөренип турда, ону кызыгаар отрядынче шилчиткен. Бот-дугуннаан Тываның кызыгаарын камгалаар херекке ол идепкейлиг турушкүүн көргүүп, мактадып-даа турган. Шеригден халажып үнгеш, дораан-на чолаачылар курузун доозун алгаш, Тываавтотранска чолаачылап, машиназы-биле ада-иезиниң аалынга халдып кээр турган оол ам ужар-хеме-биле ужудуп кээр апарганы ол. Ону ада-иези чалгынныг оол дээр апарган. Чалгынныг оглу ынчан Чөөн кожуунче ужудуп чораш, Хемчик ол чарыында ада-иезиниң аалынга хона каапканы ол.

3. ЭҢ БАШТАЙ УЖУТКАНЫМ

Ужудукчу Чимиттиң кадайы—ава-ачамның улуг уруу — мени азырап өстүрген угбам ол-ла болгай. Ынчангаш мени Чимиттерниң улуг уруу дижир үүве. Бистиң аалывыс честемниң ада-иезинин аалындан ырак эвесте Дөрт-Теректер адаа чарыынга турган. Ынчангаш честем бистиң аалывыс чаныынга база хона кааптар, кадайын уруглары-биле катай эккеп каар кижи болгай.

Бир чазын Суг-Аксы школазынга үшкү класска өөренип турумда, часкаар база-ла аалдар артынга честем хонупкан. База-ла хамык чон ужар-хемени долганы берген. Ынчан честем «Өөредилген доостурга, сени кээп ап алыр мен, оон ынай Кызылга өөренир сен»—дээрге дыка-ла өөрээн мен. Ооң кажан-на ужуп келирин четтикпейн манап турган мен. Ол бир хүн-не ужуп келген. Кады ойнаар эштеримни адаргадыр ужар-хемеге олуруплаттым. Ужудукчу кабиназының артында бичии үзүк черде сандай-даа чок, борбаксарбак чүвелер-ле бар. Оларның кырынга мени олурткаш, колуннар-биле авый-шавый бектеп кагды эвеспе. Сөөлүнде билгеним ол бичии үзүк чер чүк салыр чери ышкажыл. Ынчан кижи самолет ылгап билир эвес, та «ПО-2», та «У-2» деп самоледу чүве, ийи чалгынныг бичии чүвеле болгай. «Хат сени ушта шаап аппаар, дыка штулаңнава»—дээш, честем олурар черинче кирип, бөргүн кеде берди. Ол бөрттү иштинде телефоннуг бөрт дээр чораан. Мен ол-бо талаже самолет долгандыр турар улусту көрүп, бүдүү хүлүмзүрүп, эштеримче хол-даа чайгыладым. Мотор ажылдап-ла эгелээн, кулак уюк, олурган черимниң сирленнээри ана кижи-ле тө силгип каа дег. Ужар-хеме дирицейнин чоруй, маңнап ыңай болган. Чоорту дүргедээрге, хат лээрге шуулла шаалаар. Шуут-ла доңгайгаш чыдыпкан мен. Мээң чанымда дем чаа дөгерген хойнун эъдин суп каан шоодайны көөрүмге, бир-ле дириг үүве дег сирлеңейнип чыдар. Черде улус көөр харык-даа чок, ол хат кижи бажын-даа үзе шаап аппаргы дег, аванның шарып берген шокар аржыылы кайда боор, шагда-ла арлы берген.

Ужар-хеме черден адырлып, агаарже көдүрлү бээрге, олурган черимниң сирлеңнээри харын намдай берген, а хат улам кедерээн. Чоорту чаңчыга бергеним ол ыйнаан, бажым көдүрүп, ол-бо талаже көрүп эгеледим. Аалымдаа, Хемчик-даа шагда-ла чыдып калганы ол ыйнаан, кайын көстүр, адаамда даглар, шынаалар, ында оъттаан мал-маган хөлчок тода көстүп кээрге, сыылаан хаттыдаа уттупкан мен. Элээн ыракта харлыг даглар хүнге чайыннанып чыдар. Черле ынчаш дээрге чүглүг куш дег ужуп чор мен деп бодап кээрге, дыка-ла чоргааранчыг, сеткил-сагыш дөстүнмейн, харын-даа алгырып ырлаксаам келир чораан. Кайгап магадаар дээш үе эрткенин безин билбээн мен. Бир көөрүмге, Кызыл хоорай көстүп келди. 2—3 хире бичии самолеттар кожаландыр тургулапкан черже чавызап баткаш, хонупкан бис. Честем кабининден дүже бээрге, мени шериг кижи бектээмден адырып, черге дүжүрүп кагды. Кылаштаар дээн — буттарым шуут бастынмас болган.

— Буттарың көжүй бергендир, ажырбас, анаа апаар, кортпа—дээш, честем каттыра-дыр. Оон чиктии кончуг, өске машиналарга домей эвес, калбак машинага мени олурткаш, честем бажынынче хапкан. Ол чиктиг машинаны сөөлүнде билип алган мен. ол сугга-даа эштир, черге-даа маңнаар «амфибия» дээр америк машина болган, ол та канчап ужудукчуларга чедип келгенин билбес мен ийин. Ынчан руль артынга чораан кижи Хунан-оол акый болган. Угбам бисти өөрүшкүлүг уткуп алган. Аңаа канчаар ужуп келгенимни, бедик дээрден чүнү көргенимни угбамга каш-даа хондур хөөрээн мен.

(Уланчылыг).

● Сактыышкын

ЧАЛГЫННЫГ ООЛ

Профессор К. ТАНАКА.

ТЫВА БОЛГАШ КАЛМЫКИЯ

(Россияның ийи республикаларының дугайында бодал)

СССР-ниң үезинде «хааглыг» хоорайларга болгаш «хааглыг» зоналарга даштыкы кижилер кирип шыдавас турган. А Совет Эвилели дүшкен соолунде, ол хоорайларга болгаш зоналарга даштыкылар баар, оларның амыдыралын, салым-чолун өөренип көөр аргалыг болган. Нацияның бот-тодаргайлаттынары, национал хамаарышпас чорук — ол дээрге, Дээрги төптүн болгаш тергиидекчи нацияның холгаарлаашкыны чокка даштыкы делегей-биле нация бүрүзүнүң хостуг харылзаа тудар эргези-дир.

Шаанда даштыкының чагыргазынга турган, 1921 чылда хостуг күрүне болу берген Тывага 1993 чылда баар аргалыг болган мен. 23 чыл дургузунда ол хамаарышпас чурт турган. Бурят Республикадан 1937 чылда чаргаш, Россияга киирген Ага-Бурят автономнуг округка 1994 чылда барып чордум. Россияның мурнуу девискээринде турар Калмыкия Республикага чалалгабиле бо чылдың майда барып чораан мен. Калмыкиянын ховуларының өө-баазын чурумалдыг чечектерин менээ көргүзер сорулга-биле, ол үеде мени чалаан улус болду. Голландияның тюльпан деп чараш чечектерин чогумна Калмыкиядан ынаар апгаргаш, аңаа улам сайзырадып өстүргенин калмыктар менээ тайылбырлаан.

Калмыкия Республиканың Культура яамызы менээ чалалганы эрткен чылдың ноябрьда ужар үүл почтазыбиле чорудункан турган. Ол чалалга ийи ай эрткенде, Токиога чедип келген. Чиңгисхаанның 700—800 чыл бурунгаар аъттыг шапкынчыларындан амгы үенин ужар үүлүнүң элээн, черле шымбай дүрген болуп турары солун-даа ышкаш... Чалалга ол хире саадап келген-даа болза, сарыг шажын чүдүлгелиг болгаш моол дылдың барыын талакы аяны-биле чугаалажыр, кайгамчык байлак төөгүлүг чонга мени чедирип келген.

1996 чылдың майда узун байырлалдар биле холбаштыр ЯК-40 деп самолет-биле Москвадан үүгле Волгоградка чедер арга бар болган. Ынчалзажок самолеттан үнүп келирим билек-ле, Калмыкиядан мени уткуп келген төлээлер автомашиназынга олуртупкаш, Калмыкия кайы сен дээш, тутсупканнар. Немец-фашистиг эжелекчилерге удур делегейге динмирээн тулчуушкуннарның маадырлыг хоорайы — Волгоградты дыка-ла көрүксээн ийик мен.

Республиканың кызыгаарынга уткуушкуннуң байырлал ёзулалын баш бурунгаар белеткээн болду. Калмык кыстар кадак болгаш арагалыг ак шаажан-биле мени уткаан. Моолга болгаш Бурятияга ак-көк өөцүг торгу кадакты меңээ сунуп турган, а Калмыкияга — ак торгу кадакты сөңнедилер. Ында калмык дыл кырынга мынчаар бижээн болду: «Хальмг тангч». Менээ байыр чедирген парламент кежигүнү чазык шырайлыг, көрей национ-налдыг дарга болду. Байырлыг уткуушкун үезинде Калмыкияның карак четпес ховузунга ырлар, танцылар делгерен турган. Калмыкияның найысылалы Элистага чедир үш районну эртер. Ынчангаш үш ужуражылга болур.

«Эртенгиниң мендизи-биле! Эки удуп, дыштанып алдынар бе?» деп хоюг үннү дыннап кагдым. Кылаң орук-тап автомашинаның оожум чоруп олурарын караам ажыткаш, көрдүм ийин. Элезинниг дээн Элистаның адынга ол хоорай дүшпес болду: ында элезин, довурак-доозун чок, а ногаан үнүштер чаптылган.

Калмык улустуң төөгүзү боралгактар болгаш өөрүшкү-биле долдунган дээрзин хөй тоожуларга бижээн болгай. Калмыктарның бурунгулары Алтайның мурнуу девискээринде ховуларга чурттап чораан. Ол дээрге, Тянь-Шаньның соңгу талазы-дыр. Оларның иштинден 50 муң өг-бүлелер 1628 чылда Барыын чүкче углай көжүп эгелээн. 1630 чылда Волга хемниң ийи талазында эриктерге барып доктааган. Хемниң солагай талазынга чурттап турганнар төрээн Джунгариязынче дедир чаныр эгелээн, а оң талазынга турган калмыктар аңаа хевээр артып калган. Ынчаарда оларны калмыктар деп адай берген үүве-дир.

1812 чылда калмыктарның ат-сураа бүгү делегейге динмирип эгелээн. Кажан французтар Москваже кирип, ону эжелеп апканда, оларга удур аъттыг кижилер бөдүүн ча, согун тудуп алгаш, маадырлыы-биле тулушкан.

Совет үе-чадада калмыктарга автономнуг республика эргезин берген.- Ынчалзажок оларга хайлыг халап хенертен таварышкан. Тодаргайлаарга, 1942 чылда Волганың адаккы девискээри немец-фашистиг эжелелдиң аспаанга кирген. Кажан немецтерни оортан сывырып үндүрген сөөлүнде гитлержилер-биле чоокшулашкан деп буруудадыышкынны бүгү калмык улуска онааштырган. Калмыктарны Сибириниң районнарынче шолүпкен. Чеченнер, ингуштар, крым татарлары база ындыг халапка таварышкан. Мурнунда узуткаттынган Калмык Республиканы 1957 чылда катап тургускан болгаш калмыктар төрээн черлеринче дедир ээп келген.

Бо бүгү төөгүнү «Бистиң үевисте Европаның дыллары» деп номга тодаргай бижээн мен. Ынчалзажок Калмыкияга бо чылын чораан үемде чаа үүлдерни немей билип алдым. Репрессияга шериг кижилер база таварышкан болду. Калмык национ-алдыг дайынчыларны фронтунуң мурнуку одуруундан дедир келдирткеш, оларның иштинден «Онза отрядтарны» тургускан гидростанциялар тударынга ажыглаан. Туттурган ялон шериглернин болгаш шөлүткен калмыктарның амыдырал байдалы ынчаарда барык дөмей болганын меңээ чугаалаан. Ынчангаш калмыктар японнарны хүндүлээр деп бодаар мен.

Амгы Калмыкияның удуртукчузу, харын барык сүлдези болу берген аныяк кижини дыка сонуургаан мен. Үжен дөрт харлыг президентизин калмыктар албан өзүзу-биле «Президент Илюмжинов» дивес, а бөдүүнү-биле чассыды аарак, «Кирсан!» дижир улус болду. Ажылдаар черинге ол ховар олурар. Хөй айтырыгларны чон ортузунга барып шиитпирлээр. 1998 чылда шыдыраа талазы-биле делегей маргылдаазын Калмыкияга эрттирер белеткелдй чорудун турар. Үш туктун — Россияның, Калмыкияның болгаш ФИДЕниң туктары орду кырында киискин турарын көрдүм. Кирсан-биле мени ужураштырарын ол чурттун культура сайыды дыка кызыткан. Калмыкияда Кирсан баштаан чүгле үш кижи япон дылды билир болду. Кирсан дугайында меңээ мындыг чүве чугаалаан: сайыт, харын парламент кежигүнү безин ажыл шагында аңаа өзирик ужуражы берген болза, дораан-на сергей бээр — ажылалбанындан дораан-на үндүр шааптар. Кирсан-биле ужураштым. Ооң япон дылды билири эки болду...

Тывага келгеш, ооң чонунуң байлак төөгүзүн магадап шаг болган мен. Тыва дылды республиканың күрүне дылы кылдыр доктаатканын билдим. Тываның девискээрин далай деннелинден барык дөрт муң метр бедик даглар, тайгалар бүргээн. Москвадан Кызылга чедир улуг самолет-биле беш шак дургузунда ужар, а Москвадан Калмыкияга бичии самолет-биле безин ийи шак болгаш чеде бээр. Солун төөгүлүг ийи республика болгаш оларның чону менг дыка магаткан ийин.

Япон дылдан Ч. ТУГУТОВ очулдурган.

ЧӨӨН ЧҮК ЭРТЕМ ЭРТИНЕЗИНИҢ БАЙЛААНЧЕ

Эрткен 1995 чылда бистиң республиканың найысылалы Кызылга Красноярскиниң агроуниверситединин Тыва филиалының гуманитарлыг эртемнер факультединиң, Бурят Республиканың Окин аймаанын Сойот национал хошуунунуң дилээн езугаар, Новосибирскинин күрүне университединин Бурят филиалынын деткимчези-биле НКУ-нун Бурят филиалының гуманитарлыг факультединиң чөөн чүк-шинчилел эртемин эвес, бурунгуларының дылын, культуразын, чаңчылдарын боттарына эгидип, шинээдип алыр дээш олар келгеннер.

Ам дээрезинде дөрт эртем: төөгү-археология, филология, философия-теология болгаш чөөн чүк улустарының эмнээшкин аргалары деп эртемнер талазы-биле өөредилге бот - акшаландырыышкынныг үндезинге эгелээн.

НКУ-нуң Бурят филиалының тускайланганы-биле республиканың Чазаа ук университетинде чөөн чүк-шинчилел талазы-биле салбырны бодунга алыр дугайында дилегни киирген, ам салбыр НКУ-нун гуманитарлыг факультединиң кеезэ кылдыр ажылдап турар. Бодунуң талазындан Тываның Чазаа салбырны 1997 чылда бюджеттен акшаландырарының аргаларын дилеп турар.

...Чоокта чаа салбырның кичээлдеп турар өрээлдеринге (од № 1 ОПТУ-нун бажыңында) туңнуң медээзи, дүүгүрнүү кыйгысы чаңгыланган, ол дээрге салбырда өөренип киргеннерни студентилер кылыр өрээриниң езулалы боон турганы ол. Иөрээлдиң байырлыг кезээ Россияда Богда шажынның төп эргелелиниң Иволга хүрээзиниң чанында Богда шажын институдунуң доозукчулары, бистиң чангыс чер-чурттугларывыс Еще Регдол биле Хайдуб Чамдонун ыдыктыг судур номчулгазы-биле эгелээн. Ооң соонда студент болурлар даңгырак берген. Дээди өөредилге черинин — НКУ-нун студентлериниң билеттерин салбырның эргелекчизи С. Б. Дугарова тывыскан. Ийиги кезээ Чөөн чүк улустарының танцы-самын, хөгжүмүн, ырларын күүседип, оюн-тоглаа-биле эрткен.

Өөредилгениң беш чылдары билдиртпейн эрте бээр. Бөгүнгү бирги курсчулар этнографтар, филологтар, усу эмнээшкинин аргалары-биле эмнээр эмчилер, кыдат, тибет, моол дылдарга очулдурукчулар боон доозун үнерингe ам безин бүүрен болур.

Шак ынчалдыр Тывада салбыр-даа болаа, өске өөредилге черлериндеи бир аңгы, онзагай уг-шиглиг өөредилге черя бодунун оруун эгелээн.

Василий БИЛЬТАГУРОВ.

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

75 чыл иштинде Кочетово суурдан алдарлыг, сураглыг кижилер үнгүлээн. Суурну тудул, колхоз, совхозту бут кырынга тургузуп кааннарның саны эвээш арткан. Суурнуң үндезин чуртакчызы Бугаллай Хавынаевич Оюн Октябрьның 30 чылы аттыг колхозту тургускан болгаш даргалаан. Тыртык-оол Калбакович Оюн колхозтуң бухгалтери болуп, оон соонда Аревэ үүрүн даргалап турган. Ам оларның харлары сезен ашкан. Суурдан Т. К. Оюн эн-не баштай ортумак тускай эртем чедип алганнарның бирээзи. 1948 чылда Красноярск хоорайның колхоз даргалары белеткээр көдээ ажыл-агый школазынга кирип алгаш, 1952 чылда оау чедиишкинниг дооскан. Биче агроном эртемни чедип алгаш, 30 ажыг чылдар иштинде колхозунга, совхозунга, дыштапылгаже үнгүже ажылдаан. Ол эки күш-ажылы дээш 1955 чылда Москва хоорайга чедип, Бүгү-эвилелдин Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинге эң-не баштай киришкен.

Тыва АССР-нин алдарлыг малчыны Лаасуу Оюн суурдан Ленин ордени-биле баштай шаннаткан. Суг-Бажы суурдан алдарлыг мөгелер база үнген. Ойдупаа Оюн, Хуназыг Оюн Тыва Республиканың байырлалдарынга чангыс эвес шүглүп, үжүүрлежип чораннар. Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери атты Михаил, Валерий Оюн алышкылар чедип алганнар Тываның, Россияның чемпионаттарынга каш удаа чемпионнап, шаңналдыг черлерни ап чораннар. Валерий Маадыр-оолович Оюн «Россияның алдарлыг тренери» бедик атты Тывадан бир дуглаар чедип алган.

Оюннар шаандан тура ырлаарынга, танцы-самга салым-чаяанныг улус. Кочетово суурдан алдарлыг артистер эвээш эвес үнүп турган. Бир дугаарында, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы. ыраажы Болдукпан Дадар-оолович Оюнну адап болур. Ол бодунуң хоюг, өткүт үнүн чонунга 15 чыл иштинде бараалгадып келген. Акызы Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, танцы-самга салымныг Андрей Сагдының соон салгаан, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Донгак Монгушка, Көжер-оол Оюнга, Алексей Оюнга кочетовчулар чоргаарланып чоруурлар. Донгак Севек-Доржуевич Монгуш эткен чылын «Россия Федерациязының алдарлыг артизи» деп бедик атты база алган.

Кочетово суурдан шыырак билигли, бедик мергежилдиг тускай эртемниглер база үнгүлээн. Михаил Элестеевич Оюн ийи дээди эртемнерни баштай чедип ап, инженер-экономист болган. Полина Сергеевна Оюн, (өөнүң эзиниң фамилиязы-биле Серен) филология эртеминиң кандидады деп эртем адын чедип алган.

Дадар-оол Бегзиге, Дадар-оол Сандыйга база чон чоргаарланыр бис. Дадар-оол Бегзи—Тыва Республиканың транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва Республиканың Чазааның улуг специализи, Дадар-оол Сандый — Тыва Республиканың Транспорт, энергетика база харылзаа яамызының сайыдының оралакчызы.

Суурнуң херээжен чону сумунуң хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн база киирип турар. Любовь Тыртык-оловна Оюн сумунуң херээжен чонундан баштайгы суму даргазы болган. 75 чыл иштинде Кочетово суурдан үнген шак мындыг төлептиг оолдар, кыстарга чоргаарганмас аргавыс чок.

Сергей ОЮН.

Танды кожуунның ИХКниң даргазының оралакчызы, милицияның майору.

Төрүттүнген хүнүңер-биле

Бистиң эргим чассыг уруувус Чадамба ОРЛАНМАА октябрь 25-те 7 харлаар. Бо күзүн уруувус школаның эжиин артап, быжыг билиглериниң эге базымнарынче шымнып киргеен. Ынчангаш чаптанчыг кызыыска кан дег калыкшылды, тергиин эки өөредилгени база аас-кежикти күзевишаан, дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Онза чырык өртемчейде одум болгаш хүнүм болган
Орланмаам сээң чеди харлаан байырында өөрүшкүнү күзеп тур бис.
Эртем-билиг далайы боор школаның эжиин ашкаш, эштип кирлин,
Эртемнерни артынчактааш, тергииннериниң бирээзи бооп, өс-ле кызым!

Солчур суурда кырган-авазы, кырган-ачазындан.

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ ЧАА АРГАЛАРЫ ДЭЭШ

Тываның күрүне университединге эрткен субботада «Школага болгаш дээди өөредилге кижизидилгелиг чорудугга инновациялар (чаа үүлдер)» деп эртем-методиктиг конференция болуп эткен. Эге пленарлыг хуралга «Амгы байдалдарда үзүктел чок өөредилгениң айтырыглары» деп илеткелди ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчызы Л. Т. Марченко, «Академиктиг хостуг чоруктан специалистер белеткелиниң шынарынче» деп илеткелди ТКУ-нуң ректору доцент О. Б. Бузур-оол, «Тывага педагогиктиг өөредилгениң хөгжүлдези» деп илеткелди ТКУ-нуң педагогика болгаш психология кафедразының доцентизи К. Б. Салчак олар номчаан.

Конференцияның ийиги кезээнде ооң киржикчилери — ТКУ-нуң башкылары болгаш студентилери 6 ангы секциялар аайы-биле ажылдап, туспас адырлар аайы-биле өөредилге чорудуунга чаа үүлдерни ажыглаарының талазы-биле солун болгаш ажыктыг лекцияларны номчуп, дуржулга солчулгазын эрттирген.

Эртем-методиктиг конференцияны Тывага баштайгы дээди өөредилге черинин — Кызылдың башкы институдунуң ажыттынганының 40 чылынга тураскааткан. Ол институт баштайгы үезинде ийи чылдыг кылдыр ажыттынган, ооң соонда педагогика институду кылдыр эде тургустунган. Амгы үеде ооң болгаш Агроуниверситеттиң, Политехниктиг институттуң филиалдарының баазазында Тываның күрүне университеди тургустунуп, ажылдап эгелээни бо.

Бистиң корр.

ЧАРЛААЛДАР

КОМИТЕТТИҢ ЧАА АГАР САНЫ

Тыва Республиканың Күрүненің эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң агар саны өскерилген. Тус комитеттиң чаа агар саны бо:

Тывакредит банк,
Агар саны № 609270
корр. 700161629
МФО 049304729
ИНН 1701012990.

КОМИССИЯ ХҮЛЭЭП АЛЫР

Тыва Республиканың Күрүненің эт-хөренгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди күрүненің «Тардан» будүрүлгези эде тургустунуп турарын дыннатпышаан, тус будүрүлгеде негелделиг кредиторларны комиссия 1996 чылдың ноябрь 10-га чедир хүлээр дээрзин сагындырып тур.

Адрези: Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак бажыны, кабинеттер дугаары 412, 435, телефоннар №№ 3-77-03, 3-75-20.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭГЕЛЕЙ БЕРГЕН

«Прогресс» өөредилге төвүнде октябрь 24-те дараазында курстарның кичээлдери эгелей берген болгаш өөренир күзелдиглери хүлээп ап турар: «Биче база ортумак будүрүлгелериң саң-хөө ажыл-чорудулгазының бухгалтер учеду». «Компьютерни ажыглаары», «Англи дыл» (эгелеп база уламчылап өөрениринге, ажыл-агыйжы харылзажылдага), «Тыва дыл», «Секретарь-машинакчы», «Удуртукчунуң дузалакчызы-секретарь», «Парикмахер», «Тортту быжырары болгаш каастаары», «Тыва национал хел база бөрт даараары».

Өөренириниң өртээ 370.000 рубльден 663.000 рубль чедир (баш удур төлээр).

Адрезивис: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 35. Амыдыралхандырылга бажыңы, 5-ки каът, артыкы эжиктеп кирер.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң 1993 чылдың декабрь 24-те Дмитрий Ким-оолович Очурнуң адынга тывысканы РТ 587861 дугаарлыг диплому читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс Антон Уержаевич Кужугет амыдыралының 39-ку чылында айыылдыг халапка таварышкаш, чырык өртемчейден, чоок кижилериндеи кезээ-моңгеде чарлып чоруткан.

Кажыыдалдың аар-берге хүннеринде бистиң өг-бүлевиске моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызынга, ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күркомитединге, Тываның ном үндүрер черинге, ТР-нин Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинге, Тываның күрүне университединиң коллективинге, хоорайның № 21 уруглар садының ажылдакчыларынга, «Шын», «Тувинская правда», «Тыва Республика», «Эне сөөг» солуннарның редакцияларынга, оон-моон келген дергүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске четтиргенивисти илергейледивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

КИНО

Октябрь 24-те

«НАЙЫРАЛ»: «Аныяк леди Чаттерлей» — 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда.

Видеозал: «Эң сөөлгү өйде» — 9.20, 13.20 шактарда.

«Нарын тывызык» — 11.20, 15.10 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Оорлапкаш, дезе берзе» (АКШ) — 14.00 шакта.

«Беверли-Хилзтен хан-сораралар» (АКШ, 16 хардан өрү) — 15.50, 17.30 шактарда.

Октябрь 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Ийиги кайгамчыктыг ужуралдар» (Германия-Гонконг) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.20 шактарда.

Видеозал: «Улунуң эжиктери (АКШ). фантастиктиг боевик) — 9.00, 13.00, 17.00 шактарда.

«Саваннаның туттурганнары» (АКШ) — 11.00, 15.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Школачы сүнезин» — 14.00 шакта.

«Беверли-Хилзтен хан-сораралар» — 15.50, 17.30 шактарда.

Бай-Тайга кожуун чагыргазы, улус өөредилге килдизи, Тээлиниң № 3 школазының коллективи улус өөредилгезиниң тергиини, хоочун башкы

Анай Салчаковна
КОНГАНЫҢ

айыыл-халапка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906, корр. сч. 700161629. МФО 049304729 ИНН—1701008465.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), В. О. КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), С. С. МОНГУШ (харыысалгалыг секретарь), Е. О. СЕВЕКПИТ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келгеп кижилер күлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: политилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, улетөүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының болаалдары редакцияның туружу-биле аүүтпейн барып болур. Айыттынган саныары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5782. Чагыг № 105 — 233.